

Universiteit Antwerpen
| Faculteit Ontwerpwetenschappen

Hoe beschermd is ons erfgoed?

Een onderzoek naar de inrichting van toevluchtsoorten voor cultureel bezit in België, zoals opgenomen in de Conventie van Den Haag voor de bescherming van Cultureel Bezit tijdens gewapend conflict (1954) en het Tweede Protocol (1999)

Karolien Maho

Inhoudstafel

Abstract	7
Proloog	8
Afkortingen.....	10
Inleiding.....	11
Methodologie.....	13
1. De Conventie van Den Haag.....	15
1.1. Respect en internationale verantwoordelijkheid	15
1.2. Drie soorten bescherming	17
1.3. De toevluchtsoorden	17
1.3.1. De overstap van universalisme naar lokalisme	18
2. De Conventie in de praktijk.....	20
2.1. Het belang van een heldere basis	21
2.2. De kracht van controleorganen.....	23
2.3. De nood aan politieke inzet.....	23
2.4. Relatiebeheer tussen erfgoed specialisten en Defensie	24
3. De toevluchtsoorden uiteengezet: waarom, waar en hoe?	27
3.1. Waarom wordt het cultureel bezit aangevallen?	27
3.2. Evacuatie of in situ?.....	31
3.3. Geheimhouden of delen?.....	37
3.4. Toepassing van de toevluchtsoorden: verschillende niveaus.....	38
3.4.1. Op globaal niveau	39
3.4.2. Op individueel staatsniveau	40
3.4.3. Op niveau van collectiebeherende instellingen en ngo's.....	41
3.5. Digitale toevluchtsoorden	43
4. België en de inrichting van toevluchtsoorden: een stand van zaken	46
4.1. Beleid	46

4.2. Defensie	49
4.3. Ngo's	50
4.4. Erfgoedsector	50
5. Adviezen voor de inrichting van toevluchtsoorden in België	55
5.1. Toevluchtsoorden blijven relevant.....	55
5.2. Start een netwerk tussen erfgoed specialisten en militairen	56
5.3. Verhoog de druk en inzet vanuit de erfgoedsector	56
5.4. Creëer een <i>focal point</i>	58
5.5. De bescherming van CB moet op de politieke agenda	59
6. Conclusie	61
7. Bijlage	63
Bijlage 1: Model contract <i>ILA – Guidelines</i>	63
8. Bibliografie	64
9. Figurenlijst.....	70

“A nation stays alive when its culture stays alive.”

- Paul Smith, Nationaal Museum van Afghanistan

Quote: British Council, 'A Nation Stays Alive when its Culture Stays Alive', *British Council*, online, 2025, geraadpleegd op 01/06/2025, beschikbaar op: <https://www.britishcouncil.org/research-insight/cultural-protection>.

Abstract

Dit onderzoek streeft naar de opmaak van een stand van zaken wat betreft de inrichting van nationale en internationale toevluchtsoorden in België zoals opgenomen in de 1954 Conventie van Den Haag en het Tweede Protocol. In de eerste plaats biedt literatuurstudie een inkijk in historische en hedendaagse casussen inzake de toepassing van toevluchtsoorden. Daarnaast wordt er contact gelegd met acht stakeholders uit verschillende domeinen: beleid, erfgoedsector en Defensie. Van hieruit worden er vijf adviezen geformuleerd die van toepassing zijn op de bescherming van het cultureel bezit in België en de inrichting van toevluchtsoorden. Ondanks de ondertekening van de Conventie van Den Haag en haar Protocollen is België onvoldoende voorbereid op de bescherming van het cultureel bezit. Uit het onderzoek blijkt dat het land niet beschikt over officieel geregistreerde toevluchtsoorden voor cultureel bezit, hedendaagse prioriteitenlijsten, een nationale adviescommissie en een duurzaam netwerk tussen Defensie en de erfgoedsector. Om dit te kunnen realiseren heerst er een hoge nood aan wetenschappelijk onderzoek binnen zowel de toepassing van de Conventie als de bijkomende uitdagingen die komen kijken bij hybride oorlogsvoering.

Proloog

Binnen de opleiding Conservatie - Restauratie aan de Universiteit Antwerpen vormt preventieve conservatie een belangrijk onderdeel van het curriculum. Het motto binnen het domein van de preventieve conservatie luidt dan ook: 'beter voorkomen dan genezen' en sluit naadloos aan bij de algemene boodschap van dit onderzoek dat dezelfde visie hanteert. In de eerste plaats wordt het onderzoek, gezien mijn eigen academische achtergrond, bekeken vanuit de rol van een kunstwetenschapper, archeoloog en conservator – restaurator in opleiding. Dit biedt de mogelijkheid om de historische casussen op een objectieve wijze te interpreteren en vervolgens toe te passen op hedendaagse situaties. Daarnaast is het belangrijk dat de bescherming van het cultureel bezit en de inrichting van toevluchtsoorden naast de juridische en beleidsmatige kant, ook vanuit het perspectief van een conservator - restaurator wordt onderzocht.

Daarnaast is het noodzakelijk te kaderen dat de bescherming van de bevolking in tijden van gewapend conflict te allen tijde prioritair is aan de bescherming van het cultureel bezit. Laat dit gegeven zeker niet verloren gaan in de boodschap van het onderzoek. Daarom dat het opstellen van protocollen voor de bescherming van het cultureel bezit moet plaatsvinden in tijd van vrede zodat, bij de start van een conflict, de focus van Defensie en humanitaire organisaties in de eerste plaats kan uitgaan naar het welzijn van de bevolking.

Voor de aanvang van het onderzoek is het belangrijk enkele terminologische nuances te kaderen. In de eerste plaats is er het huidig debat over het gebruik van de termen 'cultureel bezit' en 'cultureel erfgoed'. Naar gewoonte wordt in juridische en internationale contexten de term 'bezit' gehanteerd. Dit geldt ook voor de 1954 Conventie en de Protocollen. Toch heerst er een debat binnen de kritische erfgoedstudies om de term 'erfgoed' te hanteren. Het begrip 'bezit' of 'eigendom' betreft volgens onderzoekers onvoldoende de tradities en gewoontes van gemeenschappen en kan ook geen concepten van plicht tot internationale bescherming omvatten.¹ Laat nu net de internationale verantwoordelijkheid en het respect voor de bescherming van het cultureel bezit één van de grondbeginselen zijn van de 1954 Conventie. Om verwarring te vermijden wordt binnen dit onderzoek de terminologie van de Conventie aangehouden en

¹ Lyndel V. PROTTE & Roger O'KEEFE, "'Cultural Heritage" or "Cultural Property"?' *International Journal of Cultural Property*, vol.1, 1992, p. 307-320. Zie ook: Manlio FRIGO, 'Cultural Property v. Cultural Heritage: A "Battle of Concepts" in International Law?', *Revue Internationale de la Croix-Rouge/International Review of the Red Cross*, vol. 86, 2004, 367-378. En: Stavros-Evdokimos PANTAZOPOULOS, 'Safeguarding Measures and the Interplay between the 1954 Hague Convention, its 1999 Second Protocol, and the 1972 World Heritage Convention', in: Emma CUNLIFFE & Paul Fox (eds.), *Safeguarding Cultural Property and the 1954 Hague Convention*, Woodbridge: The Boydell Press, 2022, p. 97-112.

de term 'cultureel bezit' gebruikt. Maar men kan zich afvragen in hoeverre 'een bezit' een internationale verantwoordelijkheid kan zijn en of het de toepassing van de Conventie ten goede komt of niet.

De tweede nuance is de betekenis van de term 'refuges' en 'safe havens'. De Conventie van Den Haag hanteert de term 'refuges' en bedoelt hiermee internationale toevluchtsoorden in een derde-partijstaat. Het Tweede Protocol hanteert het begrip 'domestic refuges' wat slaat op nationale toevluchtsoorden. Het begrip 'safe haven' staat niet officieel vermeld in de Conventie of Protocollen, maar wordt binnen de wetenschappelijke literatuur en onafhankelijke richtlijnen gebruikt om internationale toevluchtsoorden te benoemen. Binnen dit onderzoek zijn beide vormen van toevluchtsoorden relevant, maar de focus ligt in de eerste plaats op de inrichting van nationale toevluchtsoorden voor het cultureel bezit in België. Om verwarring te vermijden wordt daarom de terminologie van de Conventie en wetenschappelijke literatuur aangehouden. De termen 'refuge' en 'safe haven' slaan op de internationale toevluchtsoorden en de termen 'toevluchtsoorden' en 'schuilplaatsen' slaan op de nationale toevluchtsoorden.

Afkortingen

AAMD: American Association for Museum Directors

CB: Cultureel Bezit

CIMIC: Civil – Military Cooperation

CPP: Cultural Property Protection

CPPU: Cultural Property Protection Units

ILA: International Law Association

KMKG: Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis

KMSKA: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen

KMSKB: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten België

NAC: Nationale Advies Commissie

NOB: Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Inleiding

Significante gebeurtenissen zoals een wereldoorlog of de vernietiging van wereldberoemde monumenten doen de mensheid stilstaan. De Conventie van Den Haag voor de Bescherming van Cultureel Bezit in tijden van Gewapend Conflict (1954) en het Tweede Protocol (1999) zijn het product van naoorlogse reflecties en steunen op ervaring binnen de problematiek.² Wanneer in februari 2022 Rusland Oekraïne aanvalt, houdt Europa opnieuw haar adem in. Het is de start van wat onderzoekers een ‘statische grondoorlog’ noemen, ‘gekenmerkt door militaire loopgraven gebruikt op een schaal die vergelijkbaar is met de Tweede Wereldoorlog.’³ Het conflict zet op internationaal niveau opnieuw denktanks en militaire operaties in gang met oog op de bescherming van het welzijn van de mensheid en samenleving. Volgens het Internationaal Humanitair Recht valt onder het welzijn van de mens ook de bescherming van diens cultureel erfgoed tegen schade of vernietiging.⁴ De vergelijking van het conflict in Oekraïne met WOII herinnert de internationale gemeenschap eraan dat ervaringen uit het verleden en de richtlijnen die eruit voortkomen, niet aan relevantie moeten inboeten. Gewapend conflict blijft de realiteit en dus is een proactieve houding in tijd van vrede een absolute noodzaak, ook voor België. In dit licht wordt het onderzoek naar de bescherming van het cultureel bezit (CB) in België in tijden van gewapend conflict ingeleid.

Het voorzien van internationale en nationale toevluchtsoorden of *refuges* in tijd van vrede voor bedreigd CB staat opgenomen in de Conventie van Den Haag en haar Protocollen. België is sinds 1960 en 2010 verdragsstaat van het verdrag en het Tweede Protocol, maar wat werd er in tussentijd allemaal ondernomen?⁵ Hoe beschermd is het CB in België als er een gewapend conflict zou ontketenen? Dit onderzoek streeft naar de opmaak van een stand van zaken wat betreft de inrichting van toevluchtsoorden in België zoals aangegeven in de Conventie en het Tweede Protocol. De focus ligt daarbij op de inrichting van nationale toevluchtsoorden of *domestic refuges* voor het CB in België, maar ook de internationale schuilplaatsen worden besproken.

² Peter STONE, ‘The Challenge of Protecting Heritage in Times of Armed Conflict’, *Museum International*, vol. 67, 2015, p 40 – 45.

³ Pavlo SHYDLOVSKYI & Ian KUIJT (et.al.), ‘The Tools of War: Conflict and the Destruction of Ukrainian Cultural Heritage’, *Antiquity*, vol. 97, 2023, p. 6.

⁴ Jean-Marie HENCKAERTS & Louise DOSWALD-BECK (et.al.), ‘Customary International Humanitarian Law: Volume I’ [pdf], *Cambridge University Press*, 2005, p. 127-135, geraadpleegd op: 31/05/2025, beschikbaar op: <https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf>.

⁵ Julie LAMBRECHTS, ‘Culturele Goederen in Gewapend Conflict: 70 jaar Haags Verdrag’, online, *FARO*, 14/05/2024, geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://faro.be/blogs/julie-lambrechts/culturele-goederen-gewapend-conflict-70-jaar-haags-verdrag#:~:text=Belgi%C3%AB%20ratificeerde%20het%20Haags%20Verdrag,van%20culturele%20eigendommen%20in%20conflicten.>

Het eerste hoofdstuk kadert de belangrijkste richtlijnen van de Conventie en haar Protocollen en de algemene boodschap dat het wil uitdragen. Hoe probeert de Conventie het CB te beschermen en hoe definieert het verdrag het concept en de inrichting van toevluchtsoorden?

Het tweede hoofdstuk bouwt hierop voort en zoomt in op de toepassing van de Conventie door verdragsstaten. In de praktijk blijken verdragsstaten immers op verschillende problemen te stoten die hen ervan weerhouden verdere stappen te ondernemen. Het is belangrijk de knelpunten van het verdrag te bespreken om vervolgens de uitdagingen die erop volgen te kunnen begrijpen en opvangen.

In het derde hoofdstuk volgt een gedetailleerde uiteenzetting van het concept 'toevluchtsoorden'. Dit hoofdstuk overloopt de verschillende elementen die de vorm van het toevluchtsoord mee bepalen. In de eerste plaats wordt er gekeken naar de reden waarom CB wordt aangevallen tijdens een gewapend conflict. Wat wil de aanvallende staat ermee bereiken? Is het een gevolg van een bepaalde ideologie of eerder een wraakactie? Wil de aanvallende staat het CB van de aangevallen staat vernietigen, roven en verkopen of zelf verzamelen? Vervolgens wordt er gekeken naar de manier waarop het CB beschermd kan worden, door middel van een evacuatie of *in situ*. Wat zijn de voor- en nadelen van beide opties en wat kunnen historische en hedendaagse casussen ons hierover leren? Nadien volgt een twee belangrijke keuze, de locatie van een toevluchtsoord: geheimhouden of delen? Ook hier worden de voor- en nadelen overlopen en casussen betrokken. Vervolgens wordt er ingezoomd op de organisatie van toevluchtsoorden op verschillende beleidsniveaus: globaal, individueel staatsniveau en niveau van de collectiebeherende instellingen en niet-gouvernementele organisaties. Welke toevluchtsoorden bestaan er vandaag de dag en welke aanvullende richtlijnen bestaan er om de organisatie ervan te ondersteunen? Tot slot dwingt de opkomst van hybride oorlogsvoering ons er vandaag de dag toe om ook het digitaal erfgoed te betrekken in beschermingsmaatregelen. Het laatste deel van hoofdstuk drie focust daarom op de ontwikkeling van digitale toevluchtsoorden.

Hoofdstuk vier legt de focus op België en overloopt de initiatieven die er ondernomen zijn sinds de ondertekening van de 1954 Conventie en het Tweede Protocol. Voor dit hoofdstuk wordt er contact gelegd met acht stakeholders uit uiteenlopende sectoren om hun ervaring met de Conventie en de inrichting van toevluchtsoorden te bespreken. De resultaten worden onderverdeeld in vier categorieën: het beleid, defensie, ngo's en de erfgoedsector. Wat is hun visie op de inrichting van toevluchtsoorden? Welke opties beschouwen zijn als relevant en realistisch?

Na het overlopen van de theoretische en praktische aspecten van de Conventie, de uiteenzetting van toevluchtsoorden en de stand van zaken in België volgt het vijfde en laatste deel: de adviezen voor de inrichting van toevluchtsoorden in België. In totaal worden vijf adviezen zo gedetailleerd mogelijk overlopen en gekaderd binnen de rest van het onderzoek.

Methodologie

Literatuurstudie vormt een belangrijke basis voor dit onderzoek. Conflict en maatschappelijke onrust is iets van alle tijden. Om te kunnen nadenken over hedendaagse toepassingen en adviezen is het noodzakelijk om casussen uit het heden en verleden te betrekken. Of zoals Peter Stone het verwoordt: ‘We bestuderen het verleden om het heden te begrijpen en de toekomst te creëren.’⁶

Naast literatuurstudie tracht dit onderzoek ook de ervaringen en verhalen van verschillende stakeholders in en buiten de erfgoedsector in België te betrekken. De betreffende organisaties en instellingen dragen hetzelfde belang een goed hart toe, namelijk de bescherming van het cultureel bezit, maar hebben logischerwijs hun eigen agenda en ervaringen op het onderwerp. Het is daarom belangrijk de rol van de stakeholders in de toepassing van de Conventie voldoende te kaderen en hun verhalen en ervaringen in dit kader te analyseren.

De stakeholders:

1. Blue Shield Belgium: een niet-gouvernementele organisatie en één van de nationale comités van Blue Shield International, opgericht in 1996. Blue Shield Belgium zet zich in voor de bescherming van het cultureel en natuurlijk erfgoed in tijden van gewapend conflict of noodsituatie. Daarnaast zet het zich actief in voor de implementatie van de Conventie van Den Haag.
Contactpersoon: prof. Dr. Vanessa Boschloos - assistent-directeur
2. Het Museum Plantin – Moretus in Antwerpen: Het museum is één van de drie sites in België die sinds 2013 de versterkte bescherming geniet onder de Conventie (Tweede Protocol).
Contactpersoon: Iris Kockelbergh - directeur
3. Het Agentschap Onroerend Erfgoed: Als bevoegdheid van het Vlaamse Gewest valt het behoud en beheer van het onroerend erfgoed onder het Agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse Overheid. Onder meer het Agentschap voegt in 2013 de drie sites in België toe aan de lijst voor versterkte bescherming (Tweede Protocol).
Contactpersoon: Piet Geleyns - adjunct-directeur en *focal point* werelderfgoed

⁶ Peter STONE, ‘The Challenge of Protecting Heritage in Times of Armed Conflict’, *Museum International*, vol. 67, 2015, p 40.

4. Het Departement Cultuur, Jeugd & Media: Contactpersoon: Als bevoegdheid van het Vlaamse Gewest valt het behoud en beheer van het cultureel erfgoed onder het Departement Cultuur van de Vlaamse Overheid.
Contactpersonen: Hannelore Magnus - beleidsmedewerker uitvoering cultureel erfgoeddecreet
Katrijn Van Kerchove - beleidsmedewerker uitvoering topstukkendecreet

5. Het Museum Aan de Stroom (MAS): Het museum heeft enkele Vlaamse topstukken in haar collectie aanwezig en ligt nabij de haven van Antwerpen, een eerder kwetsbare plaats in tijden van gewapend conflict.
Contactpersoon: Femke Gherardts - collectie -en depotbeheer

6. Het Felixarchief: In de eerste plaats staat het FelixArchief in voor het behoud en beheer van documenten van het Antwerpse stadsbestuur en de stedelijke administratie. Daarnaast bewaart het ook private archieven die bijdragen aan de kennisopbouw en ontwikkeling van de stad Antwerpen.
Contactpersonen: Marie Juliette Marinus - stadsarchivaris
Roeland Verhaert - expert informatiebeheer

7. De Koninklijke Militaire Academie van België: De Academie staat in voor de opleiding van de Belgische militairen en het aanleren van de inhoud en toepassing van de 1954 Conventie. Samen met de humanitaire organisaties staat Defensie in voor de bescherming van de bevolking en hun omgeving, waar ook het cultureel erfgoed deel van uitmaakt.
Contactpersoon: prof. Dr. Steven Dewulf - professor Internationaal Recht

8. Het Koninklijk Instituut voor Kunstpatrimonium (KIK-IRPA): Als federaal en non-profit instituut zet het KIK zich in voor het behoud en beheer van het Belgisch erfgoed.
Contactpersonen: Estelle De Bruyn - hoofd Cel Duurzaamheid
Laure Marique - onderzoeker Cel Duurzaamheid

1. De Conventie van Den Haag

Oorlogen en natuurrampen openen de ogen en resulteren veelal in een piek aan conventies en ratificaties. Zowel WO I als WO II kennen naast het groot aantal slachtoffers, ook een bijzonder omvangrijk verlies aan CB. Beide oorlogen brengen dan ook verschillende initiatieven op gang die de bescherming van het CB in de toekomst in de hand moeten werken. Zo maakt vooral de schade aan de universiteitsbibliotheek van Leuven en de Kathedraal van Reims tijdens WO I grote indruk op de internationale gemeenschap. Zozeer dat ze als katalysators dienen voor de creatie van het NOB – rapport (1918) dat voor het eerst het concept van *safe havens* beschrijft en voor het Roerich Pact (1935) waarin CB voor eerst het als ‘neutraal’ wordt verklaard.⁷ Desondanks kennen geen van beide initiatieven een bindende kracht en komen ze dus niet hoog op de internationale en nationale politieke agenda’s. Daar komt na WO II, verandering in. In 1945 wordt de *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*, of UNESCO opgericht. Als internationale organisatie streeft UNESCO naar gelijkheid en vrede en wil dit bereiken met behulp van wetenschap, educatie en cultuur.⁸ In de constitutie staat hoe ze de onwetendheid over elkaars gewoonten en levens willen wegwerken, omdat onwetendheid doorheen de geschiedenis van de mensheid de bron van wantrouwen en conflict is geweest.⁹ Onbekend maakt onbemind. Beïnvloed door de gevolgen van de twee wereldoorlogen, ontwikkelt UNESCO in 1949 internationale maatregelen voor de bescherming van CB tijdens gewapend conflict. Dit leidt tot het opstellen van een ontwerpverdrag, dat in 1954 wordt aangenomen tijdens een intergouvernementele conferentie in Den Haag. Samen met het bijhorende Eerste Protocol gaat de Conventie van Den Haag officieel van kracht op 7 augustus 1956.

1.1. Respect en internationale verantwoordelijkheid

Vandaag telt de Conventie 136 verdragspartijen en staat het voor zowel de bescherming van het CB, het transport van CB en de bescherming van de personen die instaan voor de bescherming van het CB tijdens gewapend conflict. Het Eerste Protocol heeft 113 verdragspartijen en heeft betrekking tot enerzijds de export en import van cultureel eigendom afkomstig uit bezet gebied en anderzijds de restitutie van cultureel eigendom dat in het buitenland gedeponeerd is gedurende het conflict of in bezette gebieden. In 1977 volgen de Additionele Protocollen en naar aanleiding van onder meer de Irak – Iran oorlog (1980 – 1988), de Golfoorlog (1990 – 1991) en de grootschalige vernietiging van erfgoed in Joegoslavië (1991 –

⁷ NOB staat voor Nederlandsche Oudheidkundige Bond. Roger O’KEEFE, *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 39 – 45.

⁸ Poul DUEDAHL, ‘Introduction, Out of the House: On the Global History of UNESCO, 1945–2015’ in: Poul DUEDAHL (ed.), *The History of UNESCO: Global Actions and Impacts*, Londen: Palgrave Macmillan, 2016, p. 3 – 26.

⁹ UNESCO, ‘Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization’, UNESCO, online, 24/07/2024, geraadpleegd op: 03/05/2025, beschikbaar op: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/constitution?hub=171411>.

1995) volgt in 1999 het Tweede Protocol met 91 verdragspartijen.¹⁰ UNESCO neemt in dit protocol niet alleen verschillende hiaten en onduidelijkheden in de Conventie onderhanden, het voegt ook nieuwe elementen toe. Zo voorziet het Tweede Protocol niet enkel bescherming bij internationale conflicten, zoals de 1954 – Conventie dat doet, maar ook binnenlandse conflicten komen nu in aanmerking. Dit mede als gevolg van de burgeroorlogen in Syrië en Afghanistan. Vier jaar later volgt de golf aan verontwaardiging over de vernietiging van de Bamiyan Boeddha's en stelt de algemene vergadering van UNESCO de *Declaration Concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage* op om de acties van de Taliban te veroordelen.¹¹

De Conventie van Den Haag is het eerste internationaal verdrag dat CB erkent als een essentieel onderdeel van de wereldwijde culturele identiteit. Daarom staat tevens het begrip 'respect' centraal (artikel 4). Het respect voor cultureel bezit is, zo zegt Roger O'Keefe, 'de fundamentele verplichting' die de verdragspartijen op zich nemen bij het ondertekenen van de Conventie.¹² Onder CB valt volgens de Conventie niet enkel het onroerend en roerend CB, maar ook de gebouwen waarin het CB bewaard wordt en gehele historische stads – en dorpscentra waar een grote hoeveelheid aan culturele bezittingen samenkomen.¹³

Schade aan CB van welke gemeenschap dan ook betekent schade voor de gehele mensheid en is een misdaad die strafrechtelijk berecht kan worden. De bescherming van CB is bijgevolg een internationale verantwoordelijkheid waar in tijd van vrede zowel civiele – als Defensie autoriteiten zich moeten buigen over beschermingsprotocollen en richtlijnen. Ook wanneer een natie niet betrokken is bij het conflict, dient deze zich verantwoordelijk op te stellen tegenover de bescherming van het CB dat wordt bedreigd. Defensie is dus niet langer als enige verantwoordelijk voor de bescherming van en schade aan CB, een belangrijke evolutie in het internationaal beschermingsrecht.¹⁴

¹⁰ Meer over de Protocollen van de Conventie in: Roger O'KEEFE, *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 202 – 235 & 236 – 301. Meer over de oorlog in Irak: Peter STONE & Joanne FARCHAKH BAJJALY (eds.), *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq*, Woodbridge: Boydell, 2008. En over Syrië en Mali in: Patty GERSTENBLITH, 'The Destruction of Cultural Heritage: A Crime against Property or a Crime against People?', *The John Marshall Review of Intellectual Property Law*, vol. 15, 2016, p. 336 – 393.

¹¹ Sebastián GREEN MARTÍNEZ, *UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage (2003)* [pdf], Argentinië: Universidad de Buenos Aires Press, 2018, geraadpleegd op 10/04/2025, beschikbaar op: <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/>.

¹² Roger O'KEEFE, *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 120 – 121.

¹³ UNESCO, 'Final act of the Intergovernmental Conference on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 1954' [pdf], UNESCO, 1954, geraadpleegd op 08/04/2025, beschikbaar op: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000082464>.

¹⁴ Emma CUNLIFFE & Paul FOX (eds.), *Safeguarding Cultural Property and the 1954 Hague Convention*, Woodbridge: The Boydell Press, 2022, p. 3.

1.2. Drie soorten bescherming

Concreet is de Conventie en haar Protocollen van toepassing op drie situaties: internationale gewapende conflicten (artikel 18); niet – internationale gewapende conflicten (artikel 19) en bezettingen, ook wanneer er geen actieve gevechten plaatsvinden. Tijdens een conflict of bezetting ter land, ter zee of in de lucht, biedt het verdrag drie vormen van bescherming aan (artikel 8 – 11). De eerste vorm is een algemene bescherming en is in principe van toepassing op al de materiële cultuur dat valt onder de noemer van CB. De tweede is een speciale bescherming en is van toepassing op een naties ‘meest waardevolle culturele bezittingen’. Welke objecten dit dan zijn is aan de natiestaat zelf om te bepalen. Deze bezittingen moeten worden gemarkeerd met het embleem van Blue Shield (artikel 10 en 16) en mogen in principe door geen enkele partij worden ingezet voor militaire doeleinden (artikel 8). Vanaf het Tweede Protocol komt er een derde vorm bij, de versterkte bescherming. Er staat in dit protocol niet expliciet vermeld dat de versterkte bescherming de speciale vervangt en dus wordt ervan uitgegaan dat deze twee vormen naast elkaar bestaan.¹⁵ Voor deze bescherming creëert UNESCO de *International List of Cultural Property under Enhanced Protection*. Wanneer een natiestaat opzettelijk schade toebrengt aan één van deze sites is dit een oorlogsmisdaad en kent dit strafrechtelijke gevolgen, ook wanneer de bronstaat zelf verantwoordelijk is voor de schade. Op deze lijst staan momenteel 55 sites waarvan 29 permanent geregistreerd. De andere 26 sites staan tijdelijk op de lijst en situeren zich grotendeels in Oekraïne.¹⁶ Van de 29 permanente sites bevinden er zich drie in België, verdeeld over de drie gewesten: de vuursteenmijnen van Spiennes in Wallonië, het Horta museum in Brussel en het Museum Plantin – Moretus in Vlaanderen.¹⁷

1.3. De toevluchtsoorden

Om de bescherming van het CB mede mogelijk te maken adviseert de Conventie om, in tijd van vrede, internationale toevluchtsoorden of *refuges* in te richten (artikel 8). Dit zijn plekken gelegen binnen de landsgrenzen van een derde-partijstaat en gericht op het bewaren en beschermen van internationaal CB dat bedreigd wordt door gewapend conflict. Merk op dat de Conventie *refuges* beschouwt als een

¹⁵ Nigel POLLARD, ‘Refuges for Movable Cultural Property in Wartime: Lessons for Contemporary Practice from Second World War Italy’, *International Journal of Heritage Studies*, vol. 26, 2020, p. 4.

¹⁶ UNESCO, ‘International List of Cultural Property under Enhanced Protection [pdf], z.d., geraadpleegd op 03/05/2025, beschikbaar op: https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2024/05/Enhanced-Protection-List-2023_Eng.pdf?hub=415.

¹⁷ Deze drie sites zijn onder meer door het agentschap Onroerend Erfgoed en het toenmalige agentschap Kunsten en Erfgoed geselecteerd vanwege enerzijds hun aanwezigheid op de werelderfgoedlijst, waardoor de nodige informatie reeds ter beschikking was om de sites te registeren op de lijst voor versterkte bescherming, en anderzijds de symbolische verdeling onder de drie gewesten van België: Wallonië, Brussel en Vlaanderen. Piet Geleyns, persoonlijke communicatie: online gesprek, Agentschap Onroerend Erfgoed, 07/04/2025.

hulpmiddel om internationaal CB op te vangen en niet zozeer het CB van de eigen natie staat. Verder mogen de *refuges* niet ingezet worden voor militaire doeleinden en moeten ze op een voldoende afstand verwijderd zijn van een militaire basis, treinstation, haven, luchthaven of andere belangrijke communicatienetwerken.¹⁸ In het Tweede Protocol wordt aan de definitie van *domestic refuges* toegevoegd dat ze over voldoende klimatologische, beveiligings- en technische omstandigheden moeten beschikken om zo de *state-of-the-art* bewaring te garanderen; het moet bomveilig zijn en goed beheerd en gemonitord worden.¹⁹ Verder krijgen *refuges*, eens geregistreerd op de *International Register of Cultural Property under Special Protection*, toegang tot de speciale bescherming. Hoe deze speciale bescherming er voor deze plekken moet uitzien staat niet vermeld.²⁰ Indien er bij aanvang van een conflict geen of onvoldoende nationale schuilplaatsen zijn ingericht, mag er ook beroep gedaan worden op geïmproviseerde locaties. Of deze ook toegang hebben tot de speciale bescherming staat eveneens niet in het verdrag vermeld.

1.3.1. De overstap van universalisme naar lokalisme

Zoals eerder aangehaald stelt de Conventie internationale belangen en verantwoordelijkheden voorop. De focus op het internationale typeert het verdrag en is een gegeven dat ook wel universalisme of cultureel internationalisme genoemd wordt.²¹ Deze visie uit zich onder meer in de manier waarop de Conventie *refuges* beschouwt als internationale toevluchtsoorden, een plek om internationaal bedreigd CB op te vangen. Naast het universalisme staat het lokalisme of cultureel nationalisme. Daarbij wordt er voorkeur gegeven aan een nationale en lokale toepassing van methodieken en richtlijnen.²² Binnen dit idee stelt het ILA, *The International Law Association*, in 2008 haar richtlijnen op voor de inrichting van *domestic safe havens* of nationale toevluchtsoorden, een visie die later door UNESCO wordt overgenomen in de *Strategy for the Reinforcement of UNESCO's Action for the Protection of Culture and the Promotion*

¹⁸ UNESCO, 'Final Act of the Intergovernmental Conference on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 1954' [pdf], UNESCO, 1954, geraadpleegd op 08/04/2025, beschikbaar op: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000082464>.

¹⁹ Blue Shield International, 'Safe Havens, Refuges and Evacuation', *Blue Shield International*, online, 09/06/2022, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://theblueshield.org/download/safe-havens-refuges-and-evacuation/>.

²⁰ Nigel POLLARD, 'Refuges for Movable Cultural Property in Wartime: Lessons for Contemporary Practice from Second World War Italy', *International Journal of Heritage Studies*, vol. 26, 2020, p. 1 – 2.

²¹ John Henry MERRYMAN, 'Two Ways of Thinking About Cultural Property', *The American Journal of International Law*, vol. 80, 1986, p.831-853.

²² Zo wordt de Faro-Conventie van 2005 beschouwd als het *framework*-verdrag voor het lokalisme omdat het de verschuiving in ideeën over de validatie van het erfgoed en toepassing ervan vertegenwoordigt. Meer in: Lauso ZAGATO, 'The Notion of "Heritage Community" in the Council of Europe's Faro Convention. Its Impact on the European Legal Framework' in: Nicolas ADELL (et.al.), *Between Imagined Communities and Communities of Practice*, Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2015, p. 141-168.

of *Cultural Pluralism in the Event of Armed Conflict*.²³ De overstap van het internationalisme naar nationalisme is zelfs merkbaar tussen de 1954 Conventie en haar Tweede Protocol. Waar de 1954 Conventie spreekt over ‘speciale’ bescherming, wordt die in 1999 vervangen door ‘versterkte’ bescherming, volgens sommige om de voorkeur voor *in situ* bescherming van het CB in plaats van evacuatie, te benadrukken.²⁴

Er is dus sprake van twee vormen van toevluchtsoorden, de internationale en nationale/lokale. Bij gewapend conflict kan een natiestaat, ook wel bronstaat genoemd, er dus voor kiezen haar CB binnen de eigen landsgrenzen te bewaren en beschermen of beroep te doen op internationale toevluchtsoorden, bij een zogenaamde veilige-havenstaat of derde-partijstaat.²⁵ Dit laatste vereist dan ook meteen de evacuatie van het bedreigd CB.

Maar van waar komt de nood aan een meer lokale aanpak? Bleek de internationale aanpak in het verleden niet effectief genoeg? Volgens John Henry Merryman domineert het cultureel nationalisme vandaag de dag de erfgoedsector en worden haar belangen ook grotendeels in deze filosofie vertegenwoordigd.²⁶ Zo richt ook UNESCO, het toonbeeld van internationale samenwerking op vlak van cultuur, zich eerder op de nationale en lokale aanpak dan de kosmopolitaanse aanpak waar de 1954 Conventie zo naar streeft. Maar is lokalisme echt de toekomst? Kijkend naar België lijken internationale conflicten net de grootste bedreigingen te vormen, eerder dan bv. de ontketening van een intern conflict. Zou een internationale toepassing van richtlijnen, gecoördineerd door bv. de VN, dan niet net wenselijker kunnen zijn? Of kunnen misschien beide filosofieën naast elkaar bestaan en is het een kwestie van ze op de juiste situaties toe te passen?

²³ Nikolaus Thaddäus PAUMGARTNER & Raphael ZINGG, ‘Refuges, Safe Havens, and the Protection of Movable Cultural Heritage’ in: Emma CUNLIFFE & Paul FOX, *Safeguarding Cultural Property: and the 1954 Hague Convention*, Woodbridge: The Boydell Press, 2022, p. 79 – 80.

²⁴ Nigel POLLARD, ‘Refuges for Movable Cultural Property in Wartime: Lessons for Contemporary Practice from Second World War Italy’, *International Journal of Heritage Studies*, vol. 26, 2020, p. 4.

²⁵ The International Law Association, ‘Guidelines for the Establishment and Conduct of Safe Havens as Adopted by the International Law Association at its 73rd Conference held in Rio De Janeiro, Brazil, 17–21 August 2008.’, *International Journal of Cultural Property*, vol. 16, 2009, p. 371-378.

²⁶ John Henry MERRYMAN, ‘Two Ways of Thinking About Cultural Property’, *The American Journal of International Law*, vol. 80, 1986, p.846.

2. De Conventie in de praktijk

De Conventie is bindend, maar de verantwoordelijkheid voor de implementatie ervan ligt bij de verdragsstaten zelf. Op die manier kunnen staten aanpassingen doen aan de richtlijnen zodat ze passen binnen het eigen wettelijk kader en blijft de soevereiniteit van de verdragsstaten behouden.²⁷ En toch, sinds de oprichting van de Conventie 71 jaar geleden zijn slechts drie van de 136 landen volledig rond met de implementatie van het verdrag, zijnde Zwitserland, Zuid – Korea en Libanon.²⁸ Waarom ligt dit aantal zo laag? Heerst er een algemene ontevredenheid over de Conventie of zijn er bepaalde zaken onduidelijk? Wat maakt dat de vele ervaringen uit het verleden toch niet resulteren in de implementering van de richtlijnen? Hetzelfde geldt voor de inrichting van de internationale toevluchtsoorden. In totaal staan er vier *refuges* officieel geregistreerd op de lijst van de Conventie: één in Oberried (Duitsland), twee in Zandvoort (Nederland) en één in Maastricht (Nederland). Tijdens de Koude Oorlog is er een korte stijging naar acht geregistreerde schuilplaatsen: één in Ault - Aussee (Oostenrijk), twee in Heemskerk (Nederland) en één in Steenwijkerwold (Nederland). Bij afloop van deze dreiging worden de vier laatste terug geannuleerd.²⁹

In 1993 voert Patrick J. Boylan een evaluatie uit op de 1954 Conventie. Hij komt tot de vaststelling dat de Conventie als internationaal recht nog steeds volledig geldig en realistisch is en de toepasbaarheid en relevantie even groot als toen het opgesteld werd:

‘The problem is essentially one of failure in the application of the Convention and Protocol rather than of inherent defects in the international instruments themselves.’ – Patrick J. Boylan.³⁰

De Conventie zou wat betreft relevantie vandaag de dag dus niet mogen inboeten. De bescherming van het CB tijdens gewapend conflict blijft pertinent en toch slagen landen er niet in om het verdrag te implementeren. Globaal gezien kunnen er vijf grote problemen en kritieken herkend worden die aan de basis liggen van de hedendaagse uitdagingen. In de volgende hoofdstukken worden deze één voor één behandeld en geduid met praktische voorbeelden vanuit de internationale samenleving. Omdat het

²⁷ Paul FOX, ‘No Cultural Property Protection Without Leadership: The Organisation of Control in the 1954 Hague Convention’, in: Emma CUNLIFFE & Paul FOX (eds.), *Safeguarding Cultural Property: and the 1954 Hague Convention*, Woodbridge: The Boydell Press, 2022, p. 125 – 126.

²⁸ Universiteit Antwerpen, ‘Masterclass: ‘Protecting Heritage in Times of Conflict’ by Prof. Peter Stone’ [video], *UAntwerpen*, 19/03/2025, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: https://www.youtube.com/watch?v=DDrYSh_xH7Y.

²⁹ Nigel POLLARD, ‘Refuges for Movable Cultural Property in Wartime: Lessons for Contemporary Practice from Second World War Italy’, *International Journal of Heritage Studies*, vol. 26, 2020, p. 2.

³⁰ Patrick J. BOYLAN, *Review of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (The Hague Convention of 1954)*, Londen: Department of Arts Policy and Management, City University, 1993, p. 7.

onderzoek zich focust op het concept van toevluchtsoorden, wordt er ook zoveel mogelijk gekeken naar de impact van de problemen op de motivatie om al dan niet schuilplaatsen voor CB in te richten en op welke manier.

2.1. Het belang van een heldere basis

Het eerste probleem zijn de hiaten in de Conventie zelf. Om te beginnen is er onvoldoende informatie over de vorm en omvang van de bescherming van het CB. Welke vorm van bescherming is volgens het verdrag noodzakelijk om het CB zoveel mogelijk te vrijwaren van schade of vernietiging? En is er een minimum aan bescherming dat voorzien moet worden? Daarnaast staat er niet vermeld hoe de algemene bescherming precies verschilt met de speciale bescherming. Waar ligt de grens tussen de twee? De verwarring groeit enkel wanneer in 1999 in het Tweede Protocol voor het eerst de term ‘versterkte’ bescherming gebruikt wordt.³¹ Waarom na zoveel jaar een derde vorm van bescherming toevoegen? Bleek de speciale bescherming niet voldoende of ligt er toch iets anders aan de grondslag?

Daarnaast heersen er vraagtekens rond de immuniteit van de bescherming die de Conventie en haar Protocollen bieden.³² Zoals hierboven aangegeven mag CB onder bescherming van de Conventie in principe niet ingezet worden voor militaire doeleinden. En toch, als er militaire voordelen verbonden zijn aan het inzetten van het CB in militaire operaties, kan een tijdelijke opheffing van de algemene bescherming relatief gemakkelijk afgedwongen worden (artikel 4.1.). De immuniteit van de speciale bescherming staat iets steviger, maar kan in uitzonderlijke situaties van ‘unavoidable military necessity’, eveneens verworpen worden (artikel 11.2).³³ Voor CB onder versterkte bescherming gebruiken ze de termen ‘imperative military necessity’ om een eventuele opheffing te verantwoorden. De bescherming van het CB onder de Conventie blijft dus onderhevig aan interpretaties van militaire urgentie en kan in principe voor alle drie de beschermingen opgeheven worden.

Tot slot biedt de Conventie weinig ondersteuning wat betreft de praktische aspecten die komen kijken bij het inrichten van toevluchtsoorden. Vooral over de terugkeer van de objecten ondergebracht in internationale *refuges* heerst er discussie. Want wie beslist er wanneer de objecten kunnen terugkeren naar de bronstaat? Is dit de bronstaat zelf, de veilige – havenstaten of een overkoepelende partij zoals bv. UNESCO of de VN? Wanneer precies is een context veilig genoeg om objecten terug te sturen? En wat

³¹ Nigel POLLARD, ‘Refuges for Movable Cultural Property in Wartime: Lessons for Contemporary Practice from Second World War Italy’, *International Journal of Heritage Studies*, vol. 26, 2020, p. 2 – 4.

³² Ibidem.

³³ UNESCO, ‘Final Act of the Intergovernmental Conference on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 1954’ [pdf], UNESCO, 1954, geraadpleegd op 08/04/2025, beschikbaar op: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000082464>.

gebeurt er met de objecten als de bronstaat na het conflict niet meer bestaat? Zo laat Polen in 1939 een belangrijke collectie zestiende -eeuwse wandtapijten uit het Koninklijk kasteel van Wawel (Krakow) evacueren naar Canada. Bij afloop van de oorlog zit de voormalige Poolse regering in ballingschap in Londen en is er een nieuwe Sovjet – gezinde regering aan de macht in het land. Canada erkent de nieuwe regering in 1945 en krijgt meteen het verzoek om de tapijten terug te sturen naar Polen. De voormalige regering reageert afkeurend op het verzoek en maant Canada aan hier niet op in te gaan. Ze maken zich zorgen over de toekomst van de collectie en dus staat Canada voor een lastig parket. Beantwoorden ze het verzoek van de nieuwe Poolse regering of luisteren ze naar de regering in ballingschap? Uiteindelijk wordt de collectie in 1961 tegen wil en dank van de voormalige regering teruggestuurd naar Polen, richting het kasteel van Wawel.³⁴

Griekenland en Egypte zijn openlijk sceptisch tegenover het toevertrouwen van cultureel erfgoed aan een andere staat. Griekenland ratificeert de Conventie en haar Protocollen, maar eist duidelijkere richtlijnen wat betreft de terugkeer van de objecten.³⁵ Een begrijpelijke reactie gezien hun ervaring met cultureel bezit in het buitenland.³⁶

Als reactie op het gebrek aan richtlijnen over de vorm en organisatie van *refuges* in de Conventie en de Protocollen, gaan verschillende staatsafhankelijke organisaties en experts zelf aan de slag. Zo creëert het ILA in 2008 de *Guidelines for the Establishment and Conduct of Safe Havens for Cultural Material*.³⁷ In 2015 volgt de AAMD, *The Association of Art Museum Directors*, met de *Protocols for Safe Havens for Works of Cultural Significance from Countries in Crisis*.³⁸ Beide initiatieven dragen op hun manier bij aan de ontwikkeling en inrichting van *safe havens* en worden door verdragsstaten aangenomen en toegepast. Welke landen dat zijn en hoe ze de richtlijnen implementeren wordt verder besproken in hoofdstuk 2.4. *De toepassing van toevluchtsoorden*.³⁹

³⁴ Andrzej JAKUBOWSKI, 'International Protection of Cultural Heritage in Armed Conflict: Revisiting the Role of Safe Havens', *Indonesian Journal of International Law*, vol. 16, 2019, p. 175 – 176. Zie ook: Sharon WILLIAMS, 'The Polish Art Treasures in Canada, 1940 – 1960', *Canadian Yearbook in International Law*, vol. 15, 1977.

³⁵ Nikolaus THADDÄUS PAUMGARTNER & Raphael ZINGG, 'The Rise of Safe Havens for Threatened Cultural Heritage', *International Journal of Cultural Property*, vol. 25, 2018, p. 329 – 330.

³⁶ Denk aan het geschil tussen Griekenland en het Verenigd Koninkrijk over de Parthenon beelden in de collectie van het British Museum. Zie: Tiffany JENKINS, *Keeping Their Marbles*, Oxford: Oxford University Press, 2016.

³⁷ The International Law Association, 'Guidelines for the Establishment and Conduct of Safe Havens as Adopted by the International Law Association at its 73rd Conference held in Rio De Janeiro, Brazil, 17–21 August 2008.', *International Journal of Cultural Property*, vol. 16, 2009, p. 371-378.

³⁸ The Association of Art Museum Directors, 'AAMD Protocols for Safe Havens for Works of Cultural Significance from Countries in Crisis', *The Association of Art Museum Directors*, online, 2015, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://aamd.org/document/aamd-protocols-for-safe-havens-for-works-of-cultural-significance-from-countries-in-crisis>.

³⁹ Blue Shield International verzamelde verschillende onafhankelijke en internationale initiatieven op hun webpagina die advies verlenen bij de inrichting van *safe havens*: Blue Shield International, 'Safe Havens, Refuges

2.2. De kracht van controleorganen

Het tweede probleem is het gebrek aan internationale controleorganen. Vandaag de dag worden Staten die misdaden plegen tegenover het Verdrag nog te weinig berecht. Oorlogsmisdaden tegenover CB zijn bijzonder moeilijk vast te leggen en te bewijzen, zeker wanneer communicatielijnen stilliggen en erfgoedexperts niet ter plaatste geraken.⁴⁰ Bovendien hebben heel wat landen het Eerste en Tweede Protocol niet erkend wat de handhaving van het verdrag bemoeilijkt.⁴¹ In de oorlog tussen Rusland en Oekraïne komt deze tekortkoming in de uitvoering en naleving van de Conventie opnieuw aan het oppervlak. UNESCO is dan ook volop bezig met het documenteren en registreren van overtredingen tegenover de Conventie in de oorlog tussen Rusland en Oekraïne. Meer hierover in hoofdstuk 3.1. *Waarom wordt het cultureel bezit aangevallen?*

2.3. De nood aan politieke inzet

Het derde probleem is het gebrek aan aandacht vanuit de (internationale/nationale) politiek. Vandaag de dag hebben enkele landen werk gemaakt van het implementeren van rechtssystemen voor de inrichting van nationale toevluchtsoorden, waaronder Zwitserland, Zuid – Korea, Frankrijk, de VS en het VK.⁴² En hoewel er in de Conventie nadrukkelijk geadviseerd wordt om in tijden van vrede de implementatie van het verdrag in het eigen nationale rechtssysteem te volbrengen, wordt het weinig toegepast en zijn de eerder benoemde landen eerder uitzonderingen. Nigel Pollard stelt vast dat het traject om speciale bescherming aan te vragen logistiek te complex is. Zijn advies luidt om de procedures aan te passen en bijvoorbeeld samen te werken met UNESCO als coördinator.⁴³ Piet Geleyns, *focal point* voor het werelderfgoed bij het agentschap Onroerend Erfgoed bij de Vlaamse Overheid, geeft aan dat een automatische link tussen het geregistreerde werelderfgoed en de versterkte bescherming van de Conventie het proces mogelijks zou kunnen vereenvoudigen.⁴⁴

and Evacuation’, *Blue Shield International*, online, 09/06/2022, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://theblueshield.org/download/safe-havens-refuges-and-evacuation/>.

⁴⁰ Pavlo SHYDLOVSKYI & Ian KUIJT (et.al.), ‘The Tools of War: Conflict and the Destruction of Ukrainian Cultural Heritage’, *Antiquity*, vol. 97, 2023, p. 2 – 3.

⁴¹ Patrick J. BOYLAN, *Review of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (The Hague Convention of 1954)*, Londen: Department of Arts Policy and Management, City University, 1993, p. 43.

⁴² Andrzej JAKUBOWSKI, ‘International Protection of Cultural Heritage in Armed Conflict: Revisiting the Role of Safe Havens’, *Indonesian Journal of International Law*, vol. 16, 2019, p. 176 – 177.

⁴³ Nigel POLLARD, ‘Refuges for Movable Cultural Property in Wartime: Lessons for Contemporary Practice from Second World War Italy’, *International Journal of Heritage Studies*, vol. 26, 2019, p. 2 – 4.

⁴⁴ Piet GELEYNs, persoonlijke communicatie: online gesprek, Agentschap Onroerend Erfgoed, 07/04/2025.

Daarnaast is de terughoudendheid van de verdragsstaten om CB te laten registreren op de lijst van de Conventie ook te danken aan het feit dat landen niet graag hun soevereiniteit opgeven.⁴⁵ Staten blijven het liefst zelf verantwoordelijk voor de bescherming van hun CB en de beslissingen die ze nemen in tijden van gewapend conflict. Het stelt hen in staat zelf de militaire urgentie van een situatie in te schatten en de gevolgen dat het heeft voor het CB zelf te dragen.

2.4. Relatiebeheer tussen erfgoed specialisten en Defensie

Tot slot is de bescherming van het CB tijdens gewapend conflict een complexe operatie die onmogelijk kan worden gerealiseerd zonder de samenwerking tussen Defensie, humanitaire organisaties en de erfgoedsector.⁴⁶ Het vierde probleem is daarom het opbouwen en onderhouden van een goede verstandhouding tussen deze drie sectoren, in het bijzonder tussen Defensie en de erfgoedsector. Vandaag de dag verloopt de communicatie tussen de twee sectoren in het merendeel van de landen moeizaam. Militairen en erfgoedprofessionals spreken letterlijk en figuurlijk verschillende talen, hebben verschillende agenda's en hanteren verschillende ethische principes.⁴⁷

‘If we replace “works of art” with “cultural resources” and “gallery environment” with “the environment,” we have a workable definition for CPP [Cultural Property Protection] purposes and the beginnings of an orchestrated approach [...]’ – Joris D. Kila en Christopher V. Herndon.⁴⁸

Wanneer de Britse erfgoedexpert Peter Stone in 2003 gevraagd wordt als adviseur op te treden voor het Ministerie van Defensie van het VK bij de aanval op Irak, klinkt er kritiek vanuit de archeologiewereld. De groep *Archaeologists Against the War* menen dat Stone met zijn samenwerking ‘academische en culturele

⁴⁵ In 2017 brengt de UNSC de *Resolution 2347* uit, richtlijnen waarmee ze de soevereiniteit van de lidstaten voor de bescherming van hun eigen CB wil beschermen. Meer hierover in: United Nations Security Council, ‘S/RES/2347 (2017)’, online, 24/03/2017, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://main.un.org/securitycouncil/en/s/res/2347-%282017%29>.

Voor een evaluatie van de *Resolution 2347* en de inrichting van *safe havens* zie: Andrzej JAKUBOWSKI, ‘International Protection of Cultural Heritage in Armed Conflict: Revisiting the Role of Safe Havens’, *Indonesian Journal of International Law*, vol. 16, 2019, p. 169-190.

⁴⁶ Deze samenwerking wordt ook wel CIMIC genoemd, *Civil - Military Cooperation*. Meer in: Sebastián GREEN MARTÍNEZ, *UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage (2003)* [pdf], Universidad de Buenos Aires Press, 2018, geraadpleegd op 10/04/2025, beschikbaar op: <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/>. Zie ook: Universiteit Antwerpen, ‘Masterclass: ‘Protecting Heritage in Times of Conflict’ by Prof. Peter Stone’ [video], *UAntwerpen*, 19/03/2025, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: https://www.youtube.com/watch?v=DDrYSh_xH7Y.

⁴⁷ Barney WHITE – SPUNNER, ‘How Academia and the Military can Work Together’ in: Peter STONE (ed.), *Cultural Heritage, Ethics, and the Military*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023, p. 79 – 85.

⁴⁸ Joris D. KILA & Christopher V. HERNDON, ‘Military Involvement in Cultural Property Protection: An Overview’ [pdf], *Dimuat dalam Tulisan Ilmiah University of Vienna*, 2014, p. 116-123.

legitimiteit' geeft aan de Britse invasie en de vernietiging van CB.⁴⁹ Stone reageert met een evaluerende blik op de inzet van de erfgoedsector in de preventie tegen vernietiging of beschadiging van CB tijdens gewapend conflict. Hij betreurt daarbij de overdaad aan kritiek wanneer het kwaad al is geschied en het gebrek aan preventief activisme. Hetzelfde geldt voor kritiek op Defensie over hun aanpak in de bescherming van het CB. Maar zijn we als erfgoed specialisten gerechtvaardigd kritiek te geven op schade berokkend aan erfgoed tijdens gewapend conflict, zonder zelf te proberen om de militaire groepen in te lichten over de waarde ervan? Volgens Stone is het een tweerichtingsverkeer dat tijd en energie vraagt van beide partijen.⁵⁰ Bovendien zijn erfgoed professionals die zich negatief en wantrouwig opstellen tegenover Defensie en daarbij elke vorm van discussie en samenwerking afzweren, niet gevrijwaard van de uitdagingen die komen kijken bij het uitoefenen van hun job in een gebied waar er zich gewapend conflict afspeelt.⁵¹

Stone pleit dus voor een open en constructief debat waarin de twee groepen kunnen zien dat er wel degelijk manieren zijn waarop ze kunnen samenwerken. Na de aanval op Irak en het grote internationale verlies aan CB ontwikkelt Stone de *4-tier approach*, een praktisch kader aan richtlijnen om de bescherming van het CB te incorporeren in het militair systeem.⁵² Daarnaast proberen experts en organisaties als UNESCO en Blue Shield om de agenda's van de twee groepen op elkaar af te stemmen. Ze willen duidelijk maken dat de ene niet noodzakelijk de doelen van de andere in de weg hoeft te staan. Op 16 mei 2025 organiseert UNESCO het eerste forum voor *Civil - Military Alliance for the Protection of Cultural Property* in Parijs. Alle lidstaten worden verzocht minimum twee adviseurs te sturen, één vanuit Defensie en één vanuit de erfgoedsector, om samen de toekomst van CPP te bespreken.⁵³ Een belangrijk onderdeel van het forum is de ontwikkeling van de zogenaamde *no – strike lists* of prioriteitenlijsten. Dit zijn lijsten waarop het CB staat aangeduid dat ten allen tijden moet worden beschermd tijdens gewapend conflict

⁴⁹ Peter STONE, 'Introduction: The Ethical Challenges for Cultural Heritage Experts Working with the Military' in: Peter STONE (ed.), *Cultural Heritage, Ethics, and the Military*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023, p. 1-28.

⁵⁰ Peter STONE, 'The Challenge of Protecting Heritage in Times of Armed Conflict', *Museum International*, vol. 67, 2015, p 42 – 43.

⁵¹ Barney WHITE – SPUNNER, 'How Academia and the Military can Work Together' in: Peter STONE (ed.), *Cultural Heritage, Ethics, and the Military*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023, p. 83.

⁵² *Tier 1* is de preventieve stap en bestaat uit de integratie van aangepaste training van militairen over het belang en de bescherming van CB. In deze fase worden ook de *no – strike lists* opgesteld op basis van de informatie die wordt doorgespeeld door erfgoedexperten. *Tier 2* gaat van kracht wanneer de bescherming van CB moet worden toegepast en informatie moet klaarstaan in briefing – pakketten om te worden samengevat en opgefrist. *Tier 3* vindt plaats tijdens het conflict en biedt, terecht, weinig tot geen ruimte voor niet – militaire ingrepen die het risico op slachtoffers of bijkomende schade zou vergroten. Erfgoedexperten kunnen zich in deze fase richten op het benadrukken van het belang van de bescherming van CB bij militaire acties. *Tier 4* is de post – conflict fase waarin de stabilisering van het conflictgebied onder meer inhoudt: schade registeren, illegaal kunsttransport en handel blokkeren en conserveringsprotocollen opstarten. In: Peter STONE, 'A Four-Tier Approach to the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict', *Antiquity*, vol. 87, 2013, p. 173 – 174.

⁵³ Bij de Belgische degelatie zitten Isabelle Leroy (Urban Brussels) en Benjamin Goes, beide uit de erfgoedsector. Piet Geleyns, persoonlijke communicatie: online gesprek, Agentschap Onroerend Erfgoed, 07/04/2025.

en worden opgenomen in de militaire actieplannen. Estland creëerde een prioriteitenlijst voor het CB, parallel met de creatie van het nationaal beschermingsplan. Volgens Janika Turu, hoofd van het Nationaal Conservatie en Digitalisatie Centrum van Estland, is de samenwerking met Defensie een noodzakelijkheid aangezien zij vaak als eerste en enige aanwezig zijn in conflictzones en hoe uitgebreider de prioriteitenlijst wordt, hoe groter de kans op verwerping van bescherming.⁵⁴ Naast de prioriteitenlijsten zijn ook de inrichting van *Cultural Property Protection Units* (CPPU) binnen Defensie een belangrijke en essentiële stap. CPPU zijn militairen gespecialiseerd in de bescherming van het CB.⁵⁵ Het inrichten van zulke gespecialiseerde eenheden wordt door de 1954 Conventie ook geadviseerd (artikel 7.2) samen met de boodschap om daarbij steeds in nauw contact samen te werken met lokale overheden en erfgoedexperten.⁵⁶ Italië richt zo de *Carabinieri Tutela Patrimonio Culturale* (TPC) op, een gemilitariseerde politie-eenheid die in het verleden al verschillende keren ingreep in nationale en internationale (gewapende) conflicten, waaronder in Kosovo en Irak.⁵⁷ Maar ook andere landen zijn bezig met het samenstellen van CPPU's, waaronder het VK, de VS en de Democratische Republiek Congo.⁵⁸ Er worden ook heel kleine, maar bijzonder praktische voorstellen gedaan vanuit de erfgoedsector, zoals bijvoorbeeld het samenstellen van spelkaarten afgestemd op de regio waarin de militairen zich bevinden en het CB dat er aanwezig is en beschermd moet worden. Enkele militaire basissen passen deze tip toe, waaronder die van de VS, Nederland en Noorwegen.⁵⁹

⁵⁴ Janika TURU, *National Priority Lists, Special and Enhanced Protection, and Digital Mapping* [forum], UNESCO Civil – Military Alliance Forum for the Protection of Cultural Property, Parijs: UNESCO hoofdkwartier, 16/05/2025, <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-civil-military-alliance-forum-protection-cultural-property?hub=180149>.

⁵⁵ Universiteit Antwerpen, 'Masterclass: 'Protecting Heritage in Times of Conflict' by Prof. Peter Stone' [video], *UAntwerpen*, 19/03/2025, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: https://www.youtube.com/watch?v=DDrYSh_xH7Y.

⁵⁶ UNESCO, 'Final act of the Intergovernmental Conference on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 1954' [pdf], UNESCO, 1954, geraadpleegd op 08/04/2025, beschikbaar op: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000082464>.

⁵⁷ Roger O'KEEFE (et.al.), *Protection of Cultural Property: Military Manual*, UNESCO, 2016, p. 20 - 22.

⁵⁸ Joel IPARA MOTEMA, *Plenary Session I 'From Local to Global: Good Practices of Civil-Military Cooperation on National and International Levels'*, UNESCO Civil – Military Alliance Forum for the Protection of Cultural Property, Parijs: UNESCO hoofdkwartier, 16/05/2025, <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-civil-military-alliance-forum-protection-cultural-property?hub=180149>.

⁵⁹ Peter STONE, 'The Challenge of Protecting Heritage in Times of Armed Conflict', *Museum International*, vol. 67, 2015, p 50.

3. De toevluchtsoorden uiteengezet: waarom, waar en hoe?

De internationale wetgevingen, waaronder de 1954 Conventie, bieden geen éénduidige definitie van hoe een toevluchtsoord voor CB er zou moeten uitzien.⁶⁰ Het is dus aan de natiestaten en collectiebeherende instellingen zelf om de vorm van het toevluchtsoord te bepalen afgestemd op zowel de aard van het conflict, de noden van het CB en de beschikbaarheid van zowel financiële als logistieke middelen, denk aan geschikte locaties en gebouwen. Want welke ideologie zit achter het conflict en wat wil de aanvallende staat ermee bereiken? Bestaat de dreiging uit bombardementen of is er sprake van hybride oorlogsvoering met bv. cyberaanvallen? Wil de vijandelijke staat het CB van de aangevallen staat vernietigen, roven en verkopen op de zwarte markt of eigen verzamelingen aanleggen? Is er sprake van appreciatie en ontzag voor het CB of heerst er net een dreiging van culturele genocide?

Dit hoofdstuk overloopt de verschillende elementen die de vorm van het toevluchtsoord mee bepalen. Met behulp van zowel historische als hedendaagse casussen wordt aangetoond hoe bepaalde eigenschappen en keuzes voor de inrichting van schuilplaatsen het CB kunnen beschermen of net in gevaar kunnen brengen. Tegelijkertijd tonen ze aan hoe de bescherming van het CB afhankelijk is van de aard van het conflict en hoe dit op zijn beurt de schade en dreiging bepaalt.

3.1. Waarom wordt het cultureel bezit aangevallen?

Een van de belangrijkste vragen om in rekening te nemen bij het ontwikkelen van een toevluchtsoord is de vraag waarom het CB juist gevisieerd wordt tijdens een conflict. In het algemeen kunnen er vier hoofdredenen herkend worden: om de overwinning te tonen, als deel van een culturele zuivering, om de overgang naar de overwinnende cultuur vlotter te laten verlopen en om financiële ondersteuning te genereren door culturele bezittingen te verkopen op de zwarte markt.⁶¹ Daarnaast is het ook belangrijk om rekening te houden met de verschillende manieren waarop het CB beschadigd geraakt tijdens een conflict. Zo is er onder meer het roven van CB onder de noemer van oorlogsbuit, nevenschade bij aanvallen, doelgerichte schade bij aanvallen, schade door een gebrek aan militair begrip, plunderingen en geforceerde verwaarlozing als gevolg van evacuatie.⁶²

⁶⁰ Andrzej JAKUBOWSKI, 'International Protection of Cultural Heritage in Armed Conflict: Revisiting the Role of Safe Havens', *Indonesian Journal of International Law*, vol. 16, 2019, p. 171.

⁶¹ Maria KUNTI ATIKA PUTRI & Keanu ABINUNO WATTIMENA, 'Conceptual and Juridical Review of the Destruction of Cultural Objects in the Ukraine - Russia War', *Jurnal Suara Hukum*, vol. 6, 2024, p. 178 – 196.

⁶² Peter STONE, 'The Challenge of Protecting Heritage in Times of Armed Conflict', *Museum International*, vol. 67, 2015, p 42.

Een veroveraar kan cultureel bezit beschadigen en vernietigen als uiting van macht en superioriteit tegenover de aangevallen cultuur. Een stap verder is het uitvoeren van een culturele genocide waarbij de aanvallende staat toewerkt naar een *tabula rasa* om vervolgens de eigen cultuur te kunnen introduceren. Het tegendeel is immers waar. Het verwijderen en vervangen van een cultuur creëert woede en maakt een volk net minder volgzaam. Het brengt wraakzucht voort wat vervolgens kan leiden tot wederopstanding en nieuwe conflicten.⁶³ Zo vormt het cultuurbeleid van Poetin vandaag de dag een grote dreiging voor het Oekraïens cultureel erfgoed. Poetin beschouwt de Oekraïense cultuur en identiteit als doelwit van de oorlog en viseert daarom erfgoedsites in de bombardementen en grondgevechten. Hij wil de Oekraïense cultuur zuiveren en opnemen in de Russische cultuur, een boodschap die wijst op een culturele genocide.⁶⁴ Volgens Milena Chorna, hoofd van de Oekraïense Museumvereniging, worden vrijstaande erfgoedsites die geïsoleerd staan van militaire en/of andere belangrijke infrastructuren, doelgericht aangevallen. In deze context wordt ook het effect van het Blauwe Schild embleem in twijfel getrokken. Want hoewel het logo doelt op de bescherming van het CB, kan het ook zomaar ingezet worden als een blauw-witte schietschijf voor Russische aanvallen.⁶⁵ Het voormalige Vasyl Tarnovsky Museum van Oekraïense antieken, nu een plaatselijke kinderbibliotheek, is door UNESCO opgenomen op de erfgoedlijst vanwege de uitzonderlijke conditie van de neogotische architectuur. In mei 2025 bombardeert Rusland het gebouw en geraakt het zwaar beschadigd (Fig. 1).⁶⁶ Op 19 februari 2025 deelt UNESCO de geüpdatete resultaten van haar onderzoek naar schade aan CB in het conflict tussen Rusland en Oekraïne. De voorlopige balans: ‘damage to 485 sites since 24 February 2022 – 149 religious’ sites, 249 buildings of historical and/or artistic interest, 33 museums, 33 monuments, 18 libraries, 1 archive and 2

⁶³ Peter STONE, ‘The Challenge of Protecting Heritage in Times of Armed Conflict’, *Museum International*, vol. 67, 2015, p. 44.

⁶⁴ Maria KUNTI ATIKA PUTRI & Keanu ABINUNO WATTIMENA, ‘Conceptual and Juridical Review of the Destruction of Cultural Objects in the Ukraine - Russia War’, *Jurnal Suara Hukum*, vol. 6, 2024, p. 178 – 196.

⁶⁵ Julie LAMBRECHTS & Henrike RACHERMACHER, ‘Erfgoed in oorlogstijd’, *FARO: tijdschrift voor cultureel erfgoed*, vol. 18, 2025, p. 8 – 9.

⁶⁶ Pavlo SHYDLOVSKYI & Ian KUIJT (et.al.), ‘The Tools of War: Conflict and the Destruction of Ukrainian Cultural Heritage’, *Antiquity*, vol. 97, 2023, p. 2 – 3.

archaeological sites.’⁶⁷ Daarnaast zijn er verschillende erfgoedexperten en CPPU – militairen in Oekraïne die zich toeleggen op het officieel documenteren en registreren van de schade aan het erfgoed.⁶⁸

Hoewel doelgerichte aanvallen een grote bedreiging vormen voor het CB, is het grootste probleem de illegale kunsthandel die op gang komt tijdens conflicten.⁶⁹ De focus ligt daarbij voornamelijk op archeologische vondsten en pre – middeleeuwse objecten die illegaal getransporteerd en verhandeld worden over heel de wereld.⁷⁰ Het plunderen en illegaal transporteren van CB buiten de landsgrenzen van de bronstaat heeft niet enkel financiële gevolgen, het schaadt ook de symbolische en fysieke connectie die de bevolking heeft met geschiedenis en de materiële cultuur. Dit soort acties worden ook wel ‘symbolische dominantie’ genoemd.⁷¹ In de oorlog tussen Rusland en Oekraïne zien experts sinds de start van het conflict een toestroom aan Oekraïense cultuurobjecten op de zwarte markt.⁷² Archeologische sites, musea en archieven worden geplunderd, geroofd en weggevoerd naar Rusland of meegenomen door Russische soldaten.⁷³ En hoewel ze de minderheid vormen, zijn er ook casussen vastgesteld waarbij vluchtelingen uit conflictgebieden het eigen cultureel erfgoed meenemen en verhandelen om te kunnen voorzien in hun levensonderhoud, een tendens die ook te merken is in het conflict in Oekraïne.⁷⁴

⁶⁷ UNESCO, ‘Damaged Cultural Sites in Ukraine verified by UNESCO’, *UNESCO*, online, 28/02/2025, geraadpleegd op 11/04/2025, beschikbaar op: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>. Het stimuleren van conflict en schade aan cultureel erfgoed is een uitdaging waar niet enkel het Blauwe Schild embleem mee geconfronteerd wordt. Ook UNESCO werelderfgoed krijgt ermee te maken. Over de jaren zijn er redenen om aan te nemen dat de nominaties, inschrijvingen of het beheren van werelderfgoed sites stimulansen bieden aan rivaliserende partijen om conflict te laten ontstaan of escaleren. Enkele voorbeelden zijn de inschrijving in 2008 van de Preah Vihear site in Cambodja waarbij een conflict met Thailand over landsgrenzen opnieuw aangewakkerd wordt en de toetreding van Palestina bij UNESCO in 2011 dat door Israël als aanvallend wordt beschouwd en reageert met militair geweld ter plaatse. Meer in: Lynn MESKELL, ‘Gridlock: UNESCO, Global Conflict and failed Ambitions’, *World Archaeology*, vol. 47, 2015, p. 225-238.

⁶⁸ De online databank Heritage Monitoring (HeMo) is een initiatief van erfgoedexperten en militairen in Oekraïne. Zij zijn dagelijks bezig met het officieel vastleggen van de schade aan het CB als gevolg van Russische aanvallen. Zie: Тустань, ‘Justice. Preservation. Restoration. Heritage monitoring UA’ [video], *Тустань*, 07/05/2023, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://www.youtube.com/watch?v=KepR-nUzt2E>.

⁶⁹ Roger O’KEEFE, *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. proloog.

⁷⁰ Neill BRODIE, ‘The Antiquities Trade: Four Case Studies’ in: D. CHAPPELL and S. HUFNAGEL (eds), *Contemporary Perspectives on the Detection, Investigation and Prosecution of Art Crime*, Oxford: Ashgate, 2014, p. 15 – 36.

⁷¹ Peter B. CAMPBELL, ‘The Illicit Antiquities Trade as a Transnational Criminal Network: Characterizing and Anticipating Trafficking of Cultural Heritage’, *International Journal of Cultural Property*, vol. 20, 2013, p. 115.

⁷² Sam HARDY & Serhii TELIZHENKO, ‘“Russia was ‘Doomed to Expand [its] Aggression’ Against Ukraine: Cultural Property Criminals”’, *The Historic Environment: Policy & Practice*, vol. 14, 2023.

⁷³ Laura SPINNEY, ‘Ukraine’s Museums keep Watch over Priceless Gold in Bid to halt Russian Looters’, *The Guardian*, 18/12/2022, geraadpleegd op 12/04/2025, beschikbaar op: <https://www.theguardian.com/world/2022/dec/18/ukraine-museums-scythian-gold-russian-looters-putin>.

⁷⁴ Deze tendens wordt ook wel ‘crimmigratie’ genoemd, waarbij migratie en criminaliteit samenvloeien. De casussen zijn gedocumenteerd in Tibet, Cambodja, Latijns-Amerika, Iran, Syrië en Afghanistan. Sam HARDY & Serhii TELIZHENKO, ‘Illicit Trafficking of Cultural Objects by Forced Migrants’, *Archaeology and Science*, vol. 19, 2023.

Figuur 1. Het Vasyl Tarnovsky Museum in Oekraïne na de aanval van Rusland in mei 2022. Het grootste deel van het dak en de hoofdingang is ingestort en grootste delen van het historische interieur worden nu blootgesteld aan sneeuw - en regenval.

3.2. Evacuatie of in situ?

Na het overlopen van de verschillende soorten motivatie voor het aanvallen van CB en de soorten schade die erbij komen kijken, kan er worden nagedacht over de gepaste locatie van een schuilplaats. In het verleden zijn er verschillende methoden toegepast om met behulp van toevluchtsoorden het CB te beschermen. In de eerste plaats is er evacuatie. Daarbij wordt het CB weggehaald uit bv. een museum en vervolgens getransporteerd naar een internationaal of nationaal toevluchtsoord. Deze locatie moet in staat zijn een collectie voor langere periode te bewaren en dus voldoen idealiter aan bepaalde voorwaarden zoals bv. de juiste klimatologische condities en de aanwezigheid van monitoringssystemen.

Tijdens WOII worden in Italië de lokale autoriteiten verantwoordelijk gesteld voor de bescherming van hun cultureel erfgoed. Ze moeten de objecten indelen in drie waarden-categorieën: uitzonderlijke artistieke en onvervangbare waarde, enige artistieke waarde en de rest van de objecten. Omdat bombardementen de grootste dreiging zijn tijdens WOII, worden de objecten uit categorie één zoveel mogelijk geëvacueerd uit de steden richting het platteland. Zo verhuist in 1943 een groot deel van de collectie van het Nationaal Museum van Napels naar de benedictijnenabdij van Montecassino in het stadje Cassino. Een totaal van 187 kratten met onder andere archeologische vondsten uit Pompeï en Herculaneum worden er voor maanden opgeslagen. Tegen 1944 trekken Duitse troepen zich terug richting het Noorden en komt de abdij, die gelegen is op de top van een heuvel, alsnog aan het front te liggen. Niet veel later wordt de site en de collectie door Duitse soldaten ingenomen. Tegen het einde van de oorlog, op 15 februari 1944, voeren de geallieerden bombardementen uit op de site zonder te weten of de collectie van het museum nog aanwezig is of niet. De abdij is na de aanval volledig verwoest. Later ontvangen de geallieerde officieren de geruststellende boodschap dat Duitse soldaten in oktober 1943 het bevel hadden gekregen de collectie over te brengen naar Rome.⁷⁵ Ondanks dat de collectie verschillende keren verplaatst wordt, blijkt de schade aan de objecten eerder beperkt. Het gebouw van het Museum van Napels daarentegen, ontsnapt maar nipt aan een zwaar bombardement dat vooral de aanpalende gebouwen treft. De casus van de abdij van Montecassino toont enerzijds het succes van de evacuatie van CB, maar anderzijds ook hoe cruciaal het kan zijn om collecties niet onder te brengen in schuilplaatsen gelegen op militair strategische plaatsen.

Naast evacuatie kan cultureel bezit ook *in situ* beschermd worden. Daarbij kiest de staat of de collectie beherende instelling ervoor de eigen infrastructuur aan te passen en protocollen op te stellen op maat van het gebouw en de collectie. Het CB wordt dus bewaard en beschermd binnen de eigen muren.

⁷⁵ Nigel POLLARD, 'Refuges for Movable Cultural Property in Wartime: Lessons for Contemporary Practice from Second World War Italy', *International Journal of Heritage Studies*, vol. 26, 2019, p. 7 – 8.

Een indrukwekkend voorbeeld van het *in situ* beschermen van een collectie heeft plaatsgevonden opnieuw in Italië tijdens WOII. De *Galleria dell'Accademia* in Florence beslist om de David van Michelangelo samen met nog tientallen andere sculpturen ter plaatse in te metselen om ze te beschermen tegen bombardementen en rondvliegen puin. (Fig. 2). Een ander voorbeeld bevindt zich in België wanneer het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen haar belangrijkste werken onderbrengt in het depot gelegen vlak onder het museum. Met behulp van luiken in de vloer kan onder meer de Rubens – collectie vlot en efficiënt vanop zaal afdalen naar de beveiligde kelder.⁷⁶ (Fig. 3)

Volgens Nigel Pollard heerst er een hedendaagse voorkeur voor het *in situ* beschermen van het CB in plaats van evacuatie. Deze voorkeur loopt volgens hem parallel met de overstap van speciale bescherming (Conventie 1954) naar versterkte bescherming (Tweede Protocol):

'While O'Keefe (...) and others are right to stress the practical advantages of protection in situ, the Second World War experience[s] (...) demonstrates that it is a mistake to assume that this is always the safest option. Decisions to evacuate or protect in situ should be made based on local circumstances and the nature of the conflict, which are not necessarily predictable. Hague 1954's provisions for refuges under special protection, based on wartime experience, should not be ignored on the assumption that enhanced protection renders them obsolete.' – Nigel Pollard⁷⁷

Pollard is dus van mening dat de keuze voor evacuatie en *in situ* bescherming afhankelijk is van de aard van het conflict en dat de 'versterkte bescherming' voor een toevluchtsoord het CB niet meer of minder immuun maakt voor schade of vernietiging dan de 'speciale bescherming' die de Conventie aanbiedt. Ook het UNESCO comité voor de bescherming van CB benadrukt dat het inrichten van *refuges* en de bijhorende evacuatie van collecties, steeds de laatste optie is en enkel toegepast moet worden 'wanneer al de middelen om het CB *in situ* te beschermen zijn uitgeput.'⁷⁸

Toch is het bijzonder moeilijk om op voorhand in te schatten hoe snel een situatie uitbarst tot een gewapend conflict en hoeveel tijd er is om de beschermingsprotocollen uit te voeren. Nadat Rusland in 2014 de Krim annexeerde, gaan sommige grotere Oekraïense musea in de Donbas-regio van start met het updaten van collectieregistraties en het opstellen van evacuatie-en beschermingsprotocollen. Andere musea laten dit, al dan niet noodgedwongen, achterwege als gevolg van beperkte financiële middelen

⁷⁶ KMSKA, 'De kunst van het verzamelen', KMSKA, online, 2021, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://kmska.be/nl/over-kmska/geschiedenis#oorlog-en-renovatie>.

⁷⁷ Nigel POLLARD, 'Refuges for Movable Cultural Property in Wartime: Lessons for Contemporary Practice from Second World War Italy', *International Journal of Heritage Studies*, vol. 26, 2019, p. 4.

⁷⁸ Andrzej JAKUBOWSKI, 'International Protection of Cultural Heritage in Armed Conflict: Revisiting the Role of Safe Havens', *Indonesian Journal of International Law*, vol. 16, 2019, p. 173-174.

en/of andere prioriteiten, zoals bijvoorbeeld de uitbereiding van de digitale toegankelijkheid van het museum na de COVID-pandemie (2020-2021).⁷⁹ Er worden overeenkomsten opgemaakt om collecties te evacueren naar andere musea in het land, maar ook om ze *in situ* te bewaren:

'They thought they could protect the objects better if they were closer. However, the rapidity of the Russian occupation in the east of the country, especially, meant many museums had no time to implement their evacuation plans.' - Regina Uhl van het Duitse Archeologische instituut van Berlijn⁸⁰

Slechts een vijftal Oekraïense musea kunnen in 2022 met succes hun collecties evacueren.⁸¹ Andere proberen het, maar slagen er ondanks preventieve maatregelen niet in als gevolg van een gebrek aan verpakkingsmateriaal, medewerkers of daadkracht van hogere autoriteiten.⁸² Olesya Milovanova bijvoorbeeld, directeur van het Regionaal Historisch Museum van Loehansk, is één van de personen die bij aanvang van het conflict in 2022 de nodige protocollen opstelt om de meest waardevolle objecten uit de museumcollectie te evacueren naar het *Territory of Terror* museum in Lviv. Ze staat daarvoor in nauw contact met de directeur van het museum Olha Honchar. Honchar neemt contact op met het stadsbestuur van Lviv en krijgt toestemming om de collectie te bewaren in een vrijstaand gebouw. Toch loopt het mis wanneer de officiële evacuatievergunning die Milovanova nodig heeft, niet doorkomt. Diezelfde nacht rijden Russische tanks door de straten van de stad en wordt het museum geannexeerd. Milovanova overweegt in eerste instantie om de objecten zelf te vervoeren, maar doet dit uiteindelijk niet omdat ze beseft dat ze zo strafrechtelijk vervolgd kan worden voor illegaal kunsttransport.⁸³

De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (KMSKB) maakt bij aanvang van WOII actief werk van beschermingsprotocollen. In 1937 zit de directie van het museum samen over de nodige maatregelen. Ze starten gesprekken met de bevoegde overheidsinstanties en nemen contact op met bedrijven gespecialiseerd in brandkasten en schuilkelders van gewapend beton. Het museum beslist uiteindelijk om een deel van de collectie te evacueren en een deel onder te brengen in nieuwgebouwde schuilkelders gelegen aan en onder het museum: 'Begin september [1939] waren de kelders klaar: de brandweer had de hogedrukleidingen leeggepompt om overstromingen te voorkomen en er waren hekken en

⁷⁹ Diána VONNÁK, "'This Happened to Us for the Second Time': War-preparedness, Risk, Responsibility, and the Evacuation of Donbas Museums in 2022", *Museum & Society*, vol. 21, 2023, p. 10 – 11.

⁸⁰ Laura SPINNEY, 'Ukraine's Museums keep Watch over Priceless Gold in Bid to halt Russian Looters', *The Guardian*, 18/12/2022, geraadpleegd op 12/04/2025, beschikbaar op: <https://www.theguardian.com/world/2022/dec/18/ukraine-museums-scythian-gold-russian-looters-putin>.

⁸¹ Diána VONNÁK, *op.cit.*, p. 10.

⁸² Ivanova IYEVGENIYA, 'Museums as Complex Systems in the Face of the War', *Museum & Society*, vol. 21, 2023, p. 17.

⁸³ Diána VONNÁK, *op.cit.*, p. 10 – 11.

gepantserde deuren aangebracht.⁸⁴ Voor de evacuatie van collectiestukken sluit het museum overeenkomsten met onder meer De Bank van Brussel en de Generale Maatschappij die hiervoor speciaal aangepaste ruimtes creëren. Zelfs de kluis van het Justitiepaleis waar normaal gezien bewijsstukken bewaard worden is tot in 1941 de schuilplaats voor de werken van Rubens, Jordaens en Van Dyck. Er is ook sprake van particulieren die zich aanmelden om werken uit het museum onder te brengen in hun landhuizen, weg uit het centrum van de stad.⁸⁵ Bij afloop van de oorlog blijkt helaas wel dat het klimaat in verschillende schuilplaatsen niet geschikt is voor de opslag van schilderijen. In de ruimte van de Bank van Brussel is de lucht veel te droog en heerst er een gebrek aan zuurstof wat ervoor zorgt dat de verflagen van de schilderijen loskomen. Andere ruimtes blijken dan weer te vochtig en creëren een schimmelprobleem.⁸⁶ Het toont aan hoe belangrijk het is om de klimatologische condities actief te betrekken in de selectie van toevluchtsoorden en eens geselecteerd, deze te blijven monitoren.

In realiteit is de keuze voor evacuatie of *in situ* bescherming dus geen zwartwit-verhaal. Het klopt dat het evacueren van collectiestukken een zeer drastische beslissing is met kans op een negatieve impact op zowel het CB zelf als de personen die het transport uitvoeren. Toch heeft evacuatie in het verleden al tal van collecties gered van annexaties door vijandelijke troepen. Collectie beherende instellingen maken daarom in de praktijk vaak gebruik van beide opties, aangepast aan de aard van het conflict en de aard en noden van de collectiestukken zelf.

⁸⁴ Michèle VAN KALCK, Ingrid GODDEERIS & Virginie Devillez (reds.), *De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België: Twee eeuwen geschiedenis (volume 1)*, Brussel: Dexia Bank en Lannoo, 2003, p. 361.

⁸⁵ Idem, p. 361. – 369.

⁸⁶ Idem, p. 392 – 393.

Figuur 2. David van Michelangelo ingemetseld in de Galleria dell'Accademia in Florence ter bescherming tijdens WOII

Figuur 3. Medewerkers van het KMSKA laten een schilderij vanop zaal afdalen langs een luik in de vloer

3.3. Geheimhouden of delen?

Hoewel de inrichting van toevluchtsoorden in tijd van vrede nog te weinig wordt toegepast, tonen casussen uit onder meer WOII wel aan dat een evacuatie of bescherming *in situ* zijn vruchten afwerpt. En dus volgt nu de tweede belangrijke keuze in de bescherming van het CB: de locatie van het toevluchstoord, delen of geheimhouden?

Omdat bombardementen tijdens WOII in Italië de grootste dreiging zijn, worden de objecten uit categorie één zoveel mogelijk weggevoerd uit de steden naar het platteland. De meeste locaties van deze schuilplaatsen blijven geheim. Als gevolg kennen de belangrijkste objecten bijzonder weinig bomschade. Maar wanneer ruraal Italië plots het terrein wordt voor grondgevechten, komen de schuilplaatsen op het platteland alsnog in de problemen, denk terug aan de adbij van Montecassino. In deze fase van de oorlog begint het geheimhouden van de locaties een groot nadeel te vormen voor het CB. Buitenlandse troepen kennen de omgeving niet en worden met kaarten en inventarissen zo goed en zo kwaad mogelijk ingelicht over de bewaarplaatsen van objecten. Maar de communicatie verloopt stroef en veel collecties geraken versnipperd en sommige zelfs verloren.⁸⁷ Een ander voorbeeld is het verhaal van een waardevol middeleeuws archief dat tijdens de oorlog bewaard wordt in de Villa Montesano in San Paolo. Uit wraak voor de dood van een Duitse soldaat steken soldaten, in opdracht van lagere officieren, de villa in brand. De archivaris die ter plaatse is licht de Duitse troepen in over het belang van de documenten, maar dat mocht niet baten. De vernietiging van het archief is een gerichte aanval en wordt beschouwd als een groot verlies, niet enkel voor de internationale gemeenschap, maar ook voor het toenmalige Nazi – Duitsland zelf die dit soort CB liever mee had opgenomen in haar eigen collectie. Nigel Pollard pleit dat, indien er een bredere kennis had bestaan over de locatie en de waarde van deze documenten, hogere Duitse autoriteiten de vernietiging hadden kunnen tegenhouden. De nationaalsocialistische ideologie draagt de Italiaanse cultuur immers op handen en beschouwt de bescherming ervan als belangrijk.⁸⁸

Maar ondanks de begeestering voor kunst en antieken binnen het naziregime wordt lang niet elk kunstwerk als een waardevol collectiestuk beschouwd. In 1930 brengt Albrecht Rosenberg zijn publicatie *Myth of the Twentieth Century* uit. Naast zijn zeer uitgesproken antisemitistische houding, die later zal dienen als de basis voor Hitlers' filosofie, verwerpt de auteur ook elke vorm van avant-garde kunst. Het schrijfsel is een voorbode van wat later zal uitgroeien tot een ware uitzuivering van de Duitse nationale kunstcollecties. In 1933 neemt Hitler officieel de positie in van Rijkskanselier van Duitsland en wordt de

⁸⁷ Nigel POLLARD, 'Refuges for Movable Cultural Property in Wartime: Lessons for Contemporary Practice from Second World War Italy', *International Journal of Heritage Studies*, vol. 26, 2019, p. 5.

⁸⁸ Idem, p. 6 – 7.

culturele zuivering op bijna ondenkbare schaal verdergezet. Nationale musea moeten verplicht afstand nemen van hun hedendaagse en moderne collecties. Werken van Van Gogh, Picasso, Ensor, Chagall, Gauguin maar ook Duitse hedendaagse kunstenaars als Nolde, Klee, Hofer en Kollwitz belanden aan de schandpaal. Ze worden uit hun lijsten genomen, verborgen in het depot, vernietigd of tentoongesteld op zo'n wansmakelijke wijze dat hun schoonheid enkel de kunstkeners nog treffen kan.⁸⁹ Zulke extreme ideologieën creëren situaties waarbij het net van uitzonderlijk groot belang kan zijn dat de locatie van een toevluchtsoord voor CB geheimgehouden wordt. Hetzelfde geldt tevens voor de Oekraïense materiële cultuur en het cultuurbeleid van Poetin.

Toch is het niet gezegd dat een aanvallende staat de vernietiging van het CB voor ogen heeft. Zo krijgt het Zwitsers Ministerie van Buitenlandse Zaken tegen het einde van WOII een bericht van Duitse autoriteiten met een opvallende boodschap die het Ministerie in Bern kort daarna doorspeelt naar Washington DC:

'German authorities Italy have stored in Villa Reale Poggio at Caiano . . . valuable artistic collections and archives concerning Tuscan Renaissance works . . . German Government states there are no (repeat no) German troops in neighborhood Villa Reale and villa itself not used (repeat not used) for military purpose . . . German Government desires inform American and British Governments it desires avoid bombardment or destruction Villa Reale.'⁹⁰

Nadat Duitse officieren het bevel krijgen zich terug te trekken uit de regio van Villa Reale willen ze de geallieerden informeren over de situatie ter plaatse. Ze vragen beslist om de Villa niet te bombarderen omdat het niet langer militair bezet wordt. Acties als dit zijn de vertaling van de internationale verantwoordelijkheid tegenover de bescherming van het CB waar de 1954 Conventie voor staat. Het toont aan dat het mogelijk is, maar het idee staat of valt met de verantwoordelijke officieren ter plaatse en de ideologie achter het cultuurbeleid van de aanvaller.

3.4. Toepassing van de toevluchtsoorden: verschillende niveaus

Naast de praktische mogelijkheden voor de uitvoering van toevluchtsoorden, zijn er ook verschillende beleidsniveaus waarop ze kunnen worden georganiseerd: globaal niveau, individueel staatsniveau en niveau van de collectiebeherende instellingen en niet-gouvernementele organisaties.

⁸⁹ Lynn H. NICOLAS, *The Rape of Europe: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War*, New York: Vintage Books, 1994, p. 3-25.

⁹⁰ Roger O'KEEFE, *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 79-80.

3.4.1. Op globaal niveau

Zwitserland en het *Afghan Museum in Exile*

Zoals eerder vermeld hebben Zwitserland en Zuid – Korea zich de afgelopen jaren actief ingezet voor de bescherming van het CB.⁹¹ Dat net deze twee landen voorbereid zijn is geen verrassing. Zuid – Korea bevindt zich immers al decennia in oorlogstoestand met buurland Noord – Korea en bereidt zich steeds voor op een inval. Dichter bij huis ondertekent Zwitserland in 1962 de Conventie en implementeert in 2015 de bescherming van het CB in haar wettelijk kader. Het land baseert zich hiervoor grotendeels op de *ILA – Guidelines* en zo maakt het zich officieel toegankelijk voor de bescherming van bedreigd internationaal cultureel bezit.⁹² Toch is het concept niet nieuw voor Zwitserland. In het verleden bewaarde het land al meerdere keren buitenlandse collecties bedreigd door gewapend conflict. Tijdens de Spaanse Burgeroorlog (1936 – 1939) stelt het *Musée d’art et d’histoire* van Genève zich vrijwillig kandidaat om een groot aantal schilderijen op te vangen uit het *Museo Nacional del Prado* in Madrid. Dit speelt zich af lang voor de creatie van de Conventie van Den Haag of andere internationale richtlijnen. Zwitserland organiseert dit dus op eigen initiatief, zonder de wettelijke voorzieningen en internationale adviezen. Daarnaast bewaard de stad Genève archeologische collecties uit Gaza in de Geneva Freeport.⁹³ Eigenlijk valt Zwitserland met deze voorbeelden dus onder het volgende hoofdstuk, dat van het individueel staatsniveau. Ware het niet, dat het land in 1998 voor een nieuwe uitdaging staat. De president van Afghanistan Burhanuddin Rabbani reist persoonlijk naar Zwitserland in gezelschap van de minister van cultuur van de Taliban. Ze vragen er samen om cultureel asiel voor het Afghaans erfgoed uit het Nationaal Museum van Afghanistan, waaronder ook de waardevolle Tilia tepe – collectie. Ze vrezen voor de vernietiging van hun cultuur door radicale groeperingen die erop uit zijn hun geschiedenis en erfgoed van de kaart te vegen. Ze richten zich met hun verzoek op de lokale Zwitserse overheid van Basel-Landschaft en de Bibliotheca Afghanica dat daar gelegen is. Er wordt een lokaal gebouw aangekocht dat onder meer met de hulp van vrijwilligers en Afghaanse vluchtelingen wordt verbouwd en ingericht als museum. Op 16 april 1999 trekt de Zwitserse ambassadeur naar Parijs om het project voor te stellen aan UNESCO. Zij onthalen het project in de eerste plaats enthousiast en noemen het een "pilotproject voor de bescherming van cultureel erfgoed buiten conflictzones". Het project wordt gefinancierd door verschillende partners en stichtingen en ook de overheid van Basel-Landschaft verleende genereuze

⁹¹ Universiteit Antwerpen, ‘Masterclass: ‘Protecting Heritage in Times of Conflict’ by Prof. Peter Stone’ [video], *UAntwerpen*, 19/03/2025, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: https://www.youtube.com/watch?v=DDrYSh_xH7Y.

⁹² Genaamd het *Federal Act on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, Disaster or Emergency Situations* (PCPA), in: Nikolaus THADDÄUS PAUMGARTNER & Raphael ZINGG, ‘The Rise of Safe Havens for Threatened Cultural Heritage’, *International Journal of Cultural Property*, vol. 25, 2018, p. 327.

⁹³ Idem, p. 324 – 325 & 343.

steun, onder andere via een renteloze lening van 500.000 CHF afkomstig uit het loterijfonds. Op 7 oktober 2000 wordt het museum officieel geopend, maar de collectie van het Afghanistan Museum geraakt er niet. Juridisch adviseurs van UNESCO stellen dat het overbrengen van cultuurgooderen van nationaal belang naar het buitenland strijdig is met internationale principes. Vooral de territoriale integriteit van het CB dat zou worden overgebracht naar Zwitserland wordt door de adviseurs in twijfel getrokken. Pas in 2001, na de vernietiging van de Boeddha's van Bamiyan geeft UNESCO groen licht voor de evacuatie van de collectie, maar tegen die tijd is een groot deel van de collectie van het Museum van Afghanistan en haar depots geplunderd en vernietigd. In 2006 verzoekt de Afghaanse regering de terugkeer van de objecten. UNESCO geeft toestemming en het museum *Aghan in exile* sluit zijn deuren op 14 oktober 2006. In 2007 worden alle objecten officieel overgedragen aan Afghanistan.⁹⁴ Volgens Blue Shield International is het *Afghan Museum in Exile* het meest succesvolle voorbeeld van een *refuge* tot nu toe.⁹⁵ Het project staat beschreven als 'een verhaal van vertrouwen, van vertrouwen tussen mensen, tussen mensen en instellingen, tussen UNESCO, Afghanistan en Zwitserland.' Aldus Madeleine Viviani, secretaris van de Zwitserse UNESCO Commissie.⁹⁶

Toch klinkt er ontevredenheid vanuit de initiatiefnemers van de Bibliotheca Afghana in Zwitserland. Ze verwijten het de UNESCO – advocaten het transport van de collectie slechts te ondersteunen na de internationale verontwaardiging tegenover de vernietiging van de Bamiyan Boeddha's.

3.4.2. Op individueel staatsniveau

VS en Syrische cultuurgooderen

Op 9 mei 2016 ondertekenen de Verenigde Staten *The Protect and Preserve International Cultural Property Act*, een wet die de verkoop van geroofd Syrisch cultureel bezit op de Amerikaanse zwarte markt moet tegengaan. Het doet dit door restricties op te leggen op de import van cultuur goederen uit Syrië 'with respect to any archaeological or ethnological material from Syria, as if Syria was a state party to the Convention on prohibiting and preventing the illicit import, export, and transfer of ownership of cultural

⁹⁴ Andreas KOELLREUTER & Paul BUCHERER, 'Asyl für Afghanische Kulturgüter in der Scheiwez' [pdf], *Bibliotheca Afghana*, geraadpleegd op 16/04/2025, beschikbaar op: https://www.phototheca-afghana.ch/afghanistanmuseum/history/Koellreuter_forum12_light.pdf.

⁹⁵ Blue Shield International, 'Safe Havens, Refuges and Evacuation', *Blue Shield International*, online, 09/06/2022, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://theblueshield.org/download/safe-havens-refuges-and-evacuation/>.

⁹⁶ Madeleine VIVIANI, 'Une histoire de confiance' [pdf], *Commission Suisse pour l'Unesco*, 2007, geraadpleegd op 14/04/2025, beschikbaar op: https://www.phototheca-afghana.ch/afghanistanmuseum/history/Presentation_MViviani_Bubendorf_070929.pdf.

property [1970 UNESCO Convention].⁹⁷ De AAMD reageert bezorgd op het wetsvoorstel en stelt een verklaring op waarin staat dat met deze wet CB onder de armen van Syrische vluchtelingen nog meer gevaar loopt dan dat ze belanden op de zwarte markt. Het zou betekenen dat het Syrisch CB wordt tegengehouden aan de grenzen van de VS, teruggestuurd naar Syrië en in handen valt van terroristische organisaties als IS waar het dreigt vernietigd te worden.⁹⁸ De bezorgdheden van de AAMD vallen niet in dovenmansoren en het Huis van Afgevaardigden voegt een uitzondering toe aan de wet: onrechtmatig verwijderd cultureel bezit uit Syrië kan tijdelijk opgeslagen worden op VS – grondgebied. Zo creëert de VS, al dan niet onbewust en op individueel staatsniveau, een veilige haven voor bedreigd cultureel bezit uit Syrië.⁹⁹ Ook Frankrijk, Zwitserland en het Verenigd Koninkrijk hebben gelijkaardige wetten en voorzieningen om CB uit conflictgebieden op te slaan in de hoop het illegaal kunsttransport te blokkeren.¹⁰⁰

Toch is het installeren van *freeports* voor CB niet zonder gevaar. Douanevrije opslagplaatsen aan luchthavens zijn immers aantrekkelijke locaties om illegale kunsthandel en transport te organiseren. Het gebrek aan documenten, de lakse controles en het vlotte transport creëert de ideale omgeving om bv. in beslaggenomen Syrisch CB alsnog op de zwarte markt te introduceren.¹⁰¹

3.4.3. Op niveau van collectiebeherende instellingen en ngo's

De ILA - Guidelines

Zoals aangegeven in het hoofdstuk over de uitdagingen van de 1954 Conventie creëert het ILA in 2008 haar *Guidelines for the Establishment and Conduct of Safe Havens*. Deze richtlijnen worden aanzien als één van de belangrijkste staats-onafhankelijke en expert gedreven initiatieven inzake de inrichting van toevluchtsoorden.¹⁰² Het document biedt de juridische assistentie die ontbreekt in de 1954 Conventie en

⁹⁷ Nikolaus THADDÄUS PAUMGARTNER & Raphael ZINGG, 'The Rise of Safe Havens for Threatened Cultural Heritage', *International Journal of Cultural Property*, vol. 25, 2018, p. 327 – 328. Zie ook: Silvia PERINI & Emma CUNLIFFE, 'Towards a Protection of the Syrian Cultural Heritage: A summary of the National and International Responses Volume III' [pdf], *Heritage for Peace*, 2015, p. 54 – 55, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: https://www.heritageforpeace.org/wp-content/uploads/2014/10/Towards-a-protection-of-the-Syrian-cultural-heritage_Vol3.pdf.

⁹⁸ The Association of Art Museum Directors, 'Statement of the Association of Art Museum Directors: H.R. 1493' [pdf], *AAMD*, 2015, p. 2 – 5, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://culturalpropertynews.org/wp-content/uploads/2017/11/AAMD-Comment-1493-Protect-Preserve-Cultural-Property.pdf>.

⁹⁹ Nikolaus THADDÄUS PAUMGARTNER & Raphael ZINGG, *op.cit.*, p. 327 – 328.

¹⁰⁰ Andrzej JAKUBOWSKI, 'International Protection of Cultural Heritage in Armed Conflict: Revisiting the Role of Safe Havens', *Indonesian Journal of International Law*, vol. 16, 2019, p. 177.

¹⁰¹ Peter B. CAMPBELL, 'The Illicit Antiquities Trade as a Transnational Criminal Network: Characterizing and Anticipating Trafficking of Cultural Heritage', *International Journal of Cultural Property*, vol. 20, 2013, p. 116 – 120.

¹⁰² Andrzej JAKUBOWSKI, *op.cit.*, p. 169 – 190.

vormt een houvast voor natiestaten bij het implementeren van de Conventie en haar Protocollen. Zo verduidelijkt het onder meer de vereisten die nodig zijn in ruil voor de terugkeer van objecten naar de bronstaat en biedt het een ontwerpcontract aan voor natiestaten om te gebruiken bij de inrichting van internationale *safe havens* (zie bijlage 1).¹⁰³

De AAMD - Protocols

Na de *ILA - Guidelines* volgt de AAMD in 2015 met hun eigen aanvullende richtlijnen op de Conventie. De AAMD is een collectief van Mexicaanse, Noord-Amerikaanse en Canadese museumdirecteurs. Hun protocollen zijn een reactie op het gebrek aan adviezen over de praktische uitvoering van de *safe havens* en wordt de *Protocols for Safe Havens or Works of Cultural Significance from Countries in Crisis* genoemd.¹⁰⁴ De *AAMD-Protocols* staan beschreven als ‘ethische richtlijnen’ die stellen dat collectiebeherende instellingen een verantwoordelijkheid hebben tegenover het cultureel bezit. Het behoud en beheer van de materiële cultuur maakt deel uit van hun missie en visie.¹⁰⁵ De richtlijnen bieden twee diensten aan waarop iedereen die CB wil beschermen, beroep kan doen: organisaties, musea, natiestaten, particulieren, bedrijven enz. Uiteraard moet een aanvraag tot advies of bescherming eerst goedgekeurd worden binnen de AAMD voordat er verdere stappen worden ondernomen. De eerste dienst die ze aanbieden is het verlenen van professioneel advies en technische assistentie bij het beschermen van cultureel erfgoed *in situ*. De tweede dienst is het aanbieden van *safe havens* in de deelnemende instellingen om cultureel bezit dat bedreigd wordt te bewaren en beschermen. Het voorstel komt voort uit het idee dat, indien er zich een internationaal conflict voordoet, het bewaren van CB in een buurland niet altijd veiliger is. Een onderkomen overzees kan in dit soort situatie de oplossing zijn. Het bewaren en beschermen van CB in een collectiebeherende instelling garandeert volgens de AAMD een correcte en professionele omgang met de objecten, uitgevoerd door experts met kennis van klimatologische condities en de conservatietechnieken, kortom de *due diligence* die gepaard gaat met het beheren van collecties. Bovendien hanteert het document begrippen en beschrijft het procedures die bekend zijn bij erfgoedmedewerkers. Zo stellen ze voor om bedreigd CB te behandelen als internationale bruiklenen waarbij er verplicht een geautoriseerd koerier aanwezig moet zijn tijdens het transport van de objecten en er conditierapporten en inventarissen moeten worden opgesteld bij vertrek in het bron-

¹⁰³ The International Law Association, ‘Guidelines for the Establishment and Conduct of Safe Havens as Adopted by the International Law Association at its 73rd Conference held in Rio De Janeiro, Brazil, 17–21 August 2008.’, *International Journal of Cultural Property*, vol. 16, 2009, p. 371 – 378.

¹⁰⁴ The Association of Art Museum Directors, ‘AAMD Protocols for Safe Havens for Works of Cultural Significance from Countries in Crisis’, *The Association of Art Museum Directors*, online, 2015, p. proloog, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://aamd.org/document/aamd-protocols-for-safe-havens-for-works-of-cultural-significance-from-countries-in-crisis>.

¹⁰⁵ Nikolaus THADDÄUS PAUMGARTNER & Raphael ZINGG, ‘The Rise of Safe Havens for Threatened Cultural Heritage’, *International Journal of Cultural Property*, vol. 25, 2018, p. 338 – 339.

museum en aankomst en vertrek in de *safe haven*-musea.¹⁰⁶ Het gedetailleerd bijhouden en updaten van conditierapporten speelt bij bruiklenen een essentiële rol en is ook voor het opvangen en bewaren van bedreigd CB een noodzakelijkheid.

Het is duidelijk dat de AAMD-richtlijnen zijn opgesteld door professionals uit de erfgoedsector, met diepgaande kennis van de praktische uitdagingen en vereisten die gepaard gaan met het beheer en behoud van collecties. Bovendien tonen initiatieven als dat van de AAMD aan hoeveel impact een zelf – regulerende organisatie kan hebben op internationale en nationale procedures, denk ook terug aan wat de verklaring van de AAMD over import van Syrische cultuurgoederen in de VS heeft teweeggebracht. Toch zijn er ook situaties waarbij een onafhankelijke organisatie te veel macht krijgt en zo dreigt misbruik te maken van de instabiele situatie waarin bedreigd CB zich kan bevinden. Zo waarschuwt Peter Stone over de visie en doelstellingen van de ACCP, de *American Council for Cultural Property*. Hij beschrijft de organisatie als ‘een onafhankelijke, maar potentieel extreem invloedrijke coalitie van rijke verzamelaars en curators’.¹⁰⁷ De organisatie lobbyt actief voor de versoepeling van de export van culturele goederen uit Irak zodat de internationale kunsthandel de grote vraag aan antieken zou kunnen inwilligen. Zelf geeft de organisatie aan dit te doen om zo het CB te beschermen tegen plundering. Stone maakt zich zorgen over deze ingesteldheid tegenover bedreigd CB en pleit voor extra aandacht van het Ministerie van Defensie jegens de ACCP.¹⁰⁸

3.5. Digitale toevluchtsoorden

De digitalisering en het online beschikbaar maken van collecties wordt de laatste jaren intensief gestimuleerd en financieel ondersteund. Deze ontwikkeling zorgt ervoor dat musea en andere collectiebeherende instellingen hun kennis en erfgoed kunnen delen met een breder publiek en draagt bij aan het behoud en beheer van collecties.¹⁰⁹ Bovendien verhoogt het online toegankelijk maken van

¹⁰⁶ The Association of Art Museum Directors, ‘AAMD Protocols for Safe Havens for Works of Cultural Significance from Countries in Crisis’, *The Association of Art Museum Directors*, online, 2015, p. 2-3, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://aamd.org/document/aamd-protocols-for-safe-havens-for-works-of-cultural-significance-from-countries-in-crisis>.

Binnen het verzekeringsbeleid van (inter)nationale bruiklenen wordt dit proces ook wel de *nail – to – nail* aanpak genoemd. Daarbij documenteert en registreert een koerier het gehele traject van het object, van het moment dat het object bij de bruikleegger van de muur gehaald wordt, bij de bruikleennemer wordt opgehangen en het bij afloop van de leentermijn opnieuw aankomt bij de bruikleengever. Meer hierover in: Cornelia DÜMCKE & Freda MATASSA, ‘Valuation of Works of Art for Lending and Borrowing Purposes’ [pdf], *European Expert Network on Culture (EENC)*, p. 57, geraadpleegd op 02/05/2025, beschikbaar op: <https://catalogus.boekman.nl/pub/P13-0225.pdf>.

¹⁰⁷ Peter STONE, ‘The Identification and Protection of Cultural Heritage during the Iraq Conflict: A Peculiarly English Tale’, *Antiquity*, vol. 79, 2005, p. 936.

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ Denk aan het Nationaal Museum van Rio de Janeiro dat in de brand van 2018 naast de grote etnografische collectie ook video – en geluidsopnames verloor van uitgestorven talen en klanken. Het museum heeft de opnames

collecties de zichtbaarheid, stimuleert het internationale samenwerking en onderzoek en maakt het nieuwe vormen van publiekswerking mogelijk. Denk maar aan het virtueel openstellen van archeologische sites met behulp van 3D reconstructies of de vele *immersive experiences* met behulp van *augmented reality*. De digitale revolutie bereikt al voor de COVID-pandemie de erfgoedsector, maar krijgt sindsdien alleen maar meer momentum.¹¹⁰

Maar digitalisering brengt ook nieuwe kwetsbaarheden en uitdagingen met zich mee. In een tijd waarin vijandelijke groepen en naties zich steeds vaker toeleggen op hybride oorlogsvoering vormen cyberaanvallen een reële dreiging. Een cyberaanval kan netwerken ontregelen, data stelen en instellingen lamleggen.¹¹¹ Zo is in 2022 de stad Antwerpen het slachtoffer van een grootschalige cyberaanval. Er is sprake van diefstal van persoonsgegevens en verschillende stadsdiensten blijven maandenlang onderbroken, waaronder ook die van de culturele instellingen.¹¹² Eén van de grote collectiebeherende instellingen van de Stad Antwerpen is het FelixArchief. Hun archief en digitaal depot blijven gespaard bij de cyberaanval, maar ze ondervinden wel problemen bij vele applicaties van de stad en moeten samen met de andere stadsinstellingen veranderen van digitale werkomgeving.¹¹³

Sommige collecties kunnen beschouwd worden als zeer waardevol en onvervangbaar, maar zijn logistiek gezien zeer moeilijk of niet te evacueren. Zo kaart het Felixarchief aan dat één van hun archieven geregistreerd staat als Vlaams topstuk. In totaal bestaat het topstuk uit zo'n 1,5 tot 2km lopend archief en dus zou een evacuatie tientallen camions vereisen en heel wat mankracht. Zo'n operatie lijkt voor hen niet realistisch. Wat realistischer is is het digitaliseren van de archieven en extra maatregelen treffen om de metadata veilig te stellen tijdens een conflict.¹¹⁴

op cassettes nooit gedigitaliseerd waardoor ze nu voorgoed verloren zijn. Zie: Ricardo SANTIAGO, 'On Fire, Under Fire: Public Reactions to the Destruction of the Brazilian National Museum' in: Joanna WOJDON & Dorota WIŚNIEWSKA, *Public in Public History*, Routledge: New York, 2022, p. 71-88.

Een gelijkaardige situatie speelt zich af in Keulen wanneer in maart 2009 het Historisch Archief instort als gevolg van metrowerken onder het gebouw. De collectie is niet gedigitaliseerd en onnoemelijk veel waardevolle en onvervangbare archiefstukken gaan verloren, waaronder ook het Hanze-archief van de stad Brugge. Zie: Robert FUCHS, 'The Collapse of the Cologne Historical Archive: The Role of Restorers and Emergency Plan', *Care and conservation of manuscripts*, vol. 14, 2014, p. 123 – 148.

¹¹⁰ Anne WAGNER & Marie-Sophie DE CLIPPELE, 'Safeguarding Cultural Heritage in the Digital Era – A Critical Challenge', *International Journal for the Semiotics of Law*, vol. 36, 2023, p. 1915 – 1917.

¹¹¹ Marcus WILLETT, 'The Cyber Dimension of the Russia–Ukraine War', *Survival*, vol. 64, 2022, p. 7 – 9.

¹¹² Sarah LAMOTE, 'Cyberaanval dwingt Antwerpen tot extra investering van 84 miljoen euro', *De Tijd*, online, 15/07/2023, geraadpleegd op 06/05/2025, beschikbaar op: <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/vlaanderen/cyberaanval-dwingt-antwerpen-tot-extra-investering-van-84-miljoen-euro/10474868.html>.

¹¹³ Marie Juliette MARINUS & Roeland VERHAERT, persoonlijke communicatie: gesprek in persoon, FelixArchief, 27/05/2025.

¹¹⁴ Ibidem.

De oorlog in Oekraïne levert een duidelijk voorbeeld. Het is geweten dat in de oorlog Rusland gebruik maakt van cyberaanvallen om *fake news* te verspreiden, elektriciteit -en communicatienetwerken stil te leggen en het dagdagelijkse leven in Oekraïne te verstoren.¹¹⁵ Ook websites van Oekraïense collectiebeherende instellingen worden offline gehaald als gevolg van aanhoudende stroompannes, datalekken of het gebrek aan nodige financiële steun en medewerkers om hun online platformen te onderhouden. Als reactie hierop creëren drie Oekraïense onderzoekers, Anna Kijas, Quinn Dombrowski en Sebastian Majstorovic het initiatief SUCHO: Saving Ukrainian Cultural Heritage Online. Hun doel: het digitaal veiligstellen van Oekraïens cultureel erfgoed dat bedreigd wordt door de oorlog. Met hulp van honderden vrijwilligers uit de hele wereld heeft SUCHO inmiddels meer dan 5.000 websites gearcheveerd die belangrijk digitaal erfgoed bevatten:

'SUCHO's model could be described as a 'semi-custodial' stewardship. We host the web- archived files on our servers with the understanding that the data is not ours and will be repatriated to its home organization as soon as possible.' - Kiley Jolicoeur ¹¹⁶

De casus van Oekraïne toont aan dat digitale collecties tijdens een hybride oorlog even kwetsbaar kunnen zijn als fysieke objecten en archieven. SUCHO biedt in zekere zin dus een digitaal toevluchtsoord voor CB in tijden van, dit keer, online gewapend conflict.

¹¹⁵ Alike GUCHUA, Thornike ZEDELASHVILI & Gela GIORGADZE, 'Geopolitics of the Russia-Ukraine War and Russian Cyber Attacks on Ukraine-Georgia and Expected Threats', *Ukrainian Policymaker*, vol. 10, 2022, p. 31 – 35. En zie ook: Marcus WILLET, 'The Cyber Dimension of the Russia–Ukraine War', *Survival*, vol. 64, 2022, p. 7 – 26.

¹¹⁶ Kiley JOLICOEUR, 'Saving Ukrainian Cultural Heritage Online and the Mission to Preserve Digital Cultural Heritage', *Museum & Society*, vol. 21, 2023, p. 59 – 61.

4. België en de inrichting van toevluchtsoorden: een stand van zaken

Op 16 september 1960 ratificeert België de Conventie van Den Haag en het Eerste Protocol. In 2010 volgt de ratificatie van het Tweede Protocol.¹¹⁷ Dit hoofdstuk zoomt in op België als lidstaat van de Conventie en wat er sinds de toetreding gebeurd is inzake de bescherming van het CB tijdens een gewapend conflict. Zoals aangegeven in de methodologie wordt er zoveel mogelijk beroep gedaan op stakeholders binnen drie domeinen: beleid, defensie en erfgoedsector. Het betrekken van stakeholders is noodzakelijk aangezien het wetenschappelijk referentiekader voor de inrichting van toevluchtsoorden voor CB in België zeer beperkt is.

4.1. Beleid

Versterkte bescherming in België

In 2013 registreert het agentschap voor Onroerend Erfgoed en het toenmalige agentschap Kunsten en Erfgoed het Museum Plantin Moretus op de lijst voor versterkte bescherming. De Waalse en Brusselse gewesten volgen en voegen er de vuursteenmijnen van Spiennes (Wallonië) en het Horta museum (Brussel) aan toe. De drie sites zijn geselecteerd vanwege enerzijds hun aanwezigheid op de werelderfgoedlijst sinds 2000 en 2005 en anderzijds de symbolische verdeling onder de drie gewesten van België.¹¹⁸ Het zijn ook meteen de eerste en enige sites in België die de bescherming van het Tweede Protocol genieten. En hoewel het de laagste vorm is van bescherming is het Blauwe Schild embleem talrijk aanwezig in het Belgisch erfgoedlandschap.

Binnen de Federale overheid is Benjamin Goes van 2000 tot 2018 het *focal point* in België voor de Conventie van Den Haag en voorzitter van de werkgroep die zich inzet voor de bescherming van CB in tijden van gewapend conflict. Hij maakt met deze bevoegdheid deel uit van de Interministeriële Commissie voor Humanitair Recht. In 2018 stopt de werkgroep en verliest België ook haar officieel aanspreekpunt voor de opvolging van het verdrag.¹¹⁹

¹¹⁷Julie LAMBRECHTS, 'Culturele Goederen in Gewapend Conflict: 70 jaar Haags Verdrag', online, *FARO*, 14/05/2024, geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://faro.be/blogs/julie-lambrechts/culturele-goederen-gewapend-conflict-70-jaar-haags-verdrag#:~:text=Belgi%C3%AB%20ratificeerde%20het%20Haags%20Verdrag,van%20culturele%20eigendommen%20in%20conflicten.>

¹¹⁸ Piet GELEYNs, persoonlijke communicatie: online gesprek, Agentschap Onroerend Erfgoed, 07/04/2025.

¹¹⁹ Ibidem.

Het topstukkendecreet

Sinds 2003 selecteert het Departement Cultuur, Jeugd en Media van de Vlaamse overheid de meest zeldzame en onmisbare voorwerpen en verzamelingen binnen de Vlaamse Gemeenschap en zet ze op de topstukkenlijst. Het topstukkendecreet doelt op de bescherming en borging van het erfgoed met een uitzonderlijke archeologische, historische, cultuurhistorische, artistieke of wetenschappelijke waarde. De Vlaamse overheid wil daarmee onder meer vermijden dat belangrijke stukken door verkoop Vlaanderen verlaten en dusdanig niet langer deel uitmaken van het nationaal/ Vlaams cultureel bezit.

Hoofdstuk vier van het decreet behandelt de bescherming van de topstukken. Daarin staat onder meer vermeld dat de regering de algemene beschermingsvoorschriften vastlegt (artikel 8). In het uitvoeringsbesluit van het decreet staat verder uitgelegd wat deze voorschriften precies inhouden: 'In noodsituaties kunnen dringende en voorlopige maatregelen genomen worden, zonder de voorafgaande toestemming, vermeld in § 1. Deze ingrepen moeten dan wel onmiddellijk gemeld worden aan de Vlaamse regering.' (artikel 9) Wat deze noodsituaties precies inhouden staat niet gespecificeerd. In het decreet, het bijhorende uitvoeringsbesluit en de memorie van toelichting ontbreekt een expliciete vermelding naar de omgang met topstukken in geval van een gewapend conflict. Men zou kunnen veronderstellen dat een gewapend conflict valt onder de term 'noodsituaties' en de eventuele gevolgen ervan onder 'onherstelbare schade', maar dit blijft eerder vaag en juridisch onbevestigd. Dit gegeven biedt weinig houvast voor de eigenaars en beheerders van topstukken die in de praktijk zelf verantwoordelijk blijven voor de bescherming en veiligheid van de collecties in geval van een gewapend conflict.

Is er dan sprake van een hiaat in het decreet? In eerste instantie wel. Het klopt dat de kans dat België betrokken geraakt in een internationaal gewapend conflict lang geen reële dreiging is en de bescherming van het CB dus niet prioritair wordt behandeld. Het is echter belangrijk om te benoemen dat de Conventie van Den Haag niet zonder reden hamert op het preventief implementeren en toepassen van protocollen en richtlijnen in vreedstijd. De Conventie wil immers natiestaten behoeden voor het herhalen van fouten gemaakt in het verleden, waarbij een gebrek aan voorbereiding geleid heeft tot een groot verlies van en schade aan het CB. In tweede instantie maken de topstukbeheerders deel uit van zeer grote en diverse groepen: particulieren, bedrijven, gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde musea enz. Allemaal zijn ze gebonden aan het eigendomsrecht en dus moet het decreet zo algemeen mogelijk blijven. Hannelore Magnus, beleidsmedewerker cultureel erfgoed bij het Departement Cultuur, stelt dat een eventuele aanpassing inzake de beschermingsvoorschriften van de topstukken bijgevolg een bijzonder grote juridische uitdaging zou zijn. 'Een verplichting om topstukken in Vlaanderen te houden, zou eventueel wel

aangepast kunnen worden in een moment van crisis, zoals bv. de dreiging van een gewapend conflict.’ aldus Magnus.¹²⁰

Nood – en interventiestrategie

Sinds de overstromingen in Wallonië in juli 2021 is er meer aandacht voor nationale calamiteiten en de gevolgen ervan op onder meer het CB. De ramp heeft de beleidsaandacht vergroot en denktanks op gang gebracht. In juni 2023 start het agentschap Onroerend Erfgoed, het KIK, FARO en het Belgische Blauwe Schildcomité een beleidsvoorbereidend onderzoek voor de bescherming van erfgoed in noodsituaties in Vlaanderen en Brussel. Huidig minister van Cultuur Caroline Genéz laat dit ook opnemen in het Vlaamse Regeerakkoord en de beleidsnota voor Cultuur.¹²¹ Het onderzoek moet de noden van de erfgoedsector tijdens calamiteiten in kaart brengen en op basis daarvan beleidsaanbevelingen formuleren. Het begrip ‘calamiteiten’ wordt in het onderzoek breed ingevuld en betreft natuurrampen en andere noodsituaties zoals bv. aanslagen en brand. Volgens Katrijn Van Kerchove van het Departement Cultuur blijft het onderzoek relatief algemeen net omdat het focust op verschillende rampen.¹²² Daarnaast is er beslist om gewapend conflict niet op te nemen binnen dit project. Initieel is dit wel de bedoeling, maar vanwege het gebrek aan expertise en de afwezigheid van Defensie tijdens de gesprekken, wordt ervoor gekozen om het thema niet te betrekken. Bij de start van het onderzoek in 2023 is het gegeven van gewapend conflict en de bescherming van het CB nog niet zo pertinent als nu. Hier is de laatste jaren verandering in gekomen

¹²⁰ Hannelore MAGNUS & Katrijn VAN KERCHOVE, persoonlijke communicatie: online gesprek, Departement Cultuur, Jeugd en Media, 28/04/2025.

¹²¹ Vermelding in het Vlaamse Regeerakkoord (2024 – 2029): ‘We ontwikkelen een strategie rond risicobeheer voor erfgoed in rampensituaties. Wanneer zich in Vlaanderen een ramp of grootschalige calamiteit zou voordoen, garanderen we gecoördineerde, daadkrachtige en efficiënte acties om erfgoedwerkers en erfgoedgemeenschappen bij te staan en het erfgoed te beschermen. Daarbij hebben we oog voor sensibilisering bij erfgoedbewaarders.’ In: Vlaamse Regering, ‘Vlaams regeerakkoord 2024-2029’ [pdf], z.d., geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/69476>.

De beleidsnota voor Cultuur: ‘Mijn administratie voert in samenwerking met het agentschap Onroerend Erfgoed, het KIK, FARO en het Belgische Blauwe Schildcomité een beleidsvoorbereidend onderzoek met oog op een rampenstrategie voor erfgoed in Vlaanderen en Brussel. Het onderzoek, dat van juni 2023 tot mei 2025 loopt, brengt de noden in kaart en formuleert beleidsaanbevelingen. Op basis van de onderzoeksresultaten zal ik bekijken welke stappen genomen kunnen worden voor de ontwikkeling van een strategie rond risicobeheer voor erfgoed in rampensituaties (RA, p.180). Wanneer zich in Vlaanderen een ramp of grootschalige calamiteit zou voordoen, zijn gecoördineerde, daadkrachtige en efficiënte acties nodig om erfgoedwerkers en erfgoedgemeenschappen bij te staan en het erfgoed te beschermen. Sensibilisering bij erfgoedbewaarders is daarbij van belang.’ In: Vlaamse Regering, ‘Beleidsnota 2024-2029 Cultuur’ [pdf], 15/11/2024, geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/70838>.

¹²² Hannelore MAGNUS & Katrijn VAN KERCHOVE, persoonlijke communicatie: online gesprek, Departement Cultuur, Jeugd en Media, 28/04/2025.

en de huidige geopolitieke situaties dringen hier volgens Estelle De Bruyn en Laure Marique van KIK-IRPA ondertussen wel op aan.¹²³

Zoals Emma Cunliffe aangeeft tijdens een interview voor het FARO-tijdschrift, 'is er wel degelijk een verschil tussen de voorbereiding op een (klimaat)crisis en die op een gewapend conflict of oorlog. Een groot verschil is de duur van de ramp. Terwijl een cyberaanval, overstroming, brand, terroristische aanslag, betoging, ... vaak van korte duur is, kan een gewapend conflict jaren aanslepen.'¹²⁴ Ook de schaal van de calamiteit verschilt. Waar een natuurramp de oorzaak kan zijn tot de evacuatie van een collectie naar een andere straat of stad, kan een oorlog de evacuatie van CB over provincies, taal -en landsgrenzen heen vereisen.¹²⁵ De beslissing om gewapend conflict niet op te nemen in het onderzoek *Nood – en interventiestrategie* is dus een goede keuze.

Dat betekent niet dat het onderzoek naar de bescherming van het CB hier stopt. De Cel Duurzaamheid van KIK-IRPA dienden heel recent een projectaanvraag in voor de opstart van een grootschalig onderzoek naar onder meer de inrichting van toevluchtsoorden in tijden van gewapend conflict. Het doel is een praktische gids te creëren om instituten en humanitaire organisaties te adviseren. Daarnaast willen ze opzoek gaan naar locaties en ruimtes in België die in aanmerking komen als toevluchtsoord voor CB.¹²⁶

4.2. Defensie

Wat betreft de relatie tussen Defensie en de erfgoedsector in België is het bijzonder stil. Zoals eerder aangegeven organiseert UNESCO op 16 mei 2025 het forum voor *Civil-Military Alliance*. Alle lidstaten worden verzocht minimum twee adviseurs te sturen, één vanuit Defensie en één vanuit de erfgoedsector. Vanuit Defensie reageert er niemand op de uitnodiging. Uiteindelijk wonen twee afgevaardigden uit de erfgoedsector/ erfgoedbeleid het forum bij, Isabelle Leroy van Urban Brussels en Benjamin Goes. Binnen dit onderzoek kan er geen informatie gevonden worden over initiatieven om de band tussen Defensie en de erfgoedsector te verbeteren bv. in de vorm van een forum of onderzoeksproject.

Hoe komt dit? En hoe zit het dan met de kennis over de Conventie binnen Defensie? De bescherming van het CB ten tijde van oorlog is een luik van het internationaal humanitair recht, een vak dat gedoceed

¹²³ Estelle DE BRUYN & Laure MARIQUE, persoonlijke communicatie: online gesprek, KIK-IRPA: Cel Duurzaamheid, 03/06/2025.

¹²⁴ Julie LAMBRECHTS & Henrike RACHERMACHER, 'Erfgoed in oorlogstijd', *FARO: tijdschrift voor cultureel erfgoed*, vol. 18, 2025, p. 8.

¹²⁵ Idem, p. 8-9.

¹²⁶ Estelle DE BRUYN & Laure MARIQUE, persoonlijke communicatie: online gesprek, KIK-IRPA: Cel Duurzaamheid, 03/06/2025.

wordt door prof. Dr. Steven Dewulf aan alle studenten in alle richtingen aan de Koninklijke Militaire School. België is op grond van de Conventies van Genève verdragsrechtelijk verplicht internationaal humanitair recht te onderwijzen en zo ook de bescherming van CB daarbij te betrekken. Daarbuiten worden binnen Defensie in het algemeen standaard en regelmatig basis-, opfrissings- en verdiepingsopleidingen georganiseerd, waarbij dit specifiek aspect ook aangeraakt wordt of kan worden.¹²⁷ Binnen dit onderzoek kon er helaas niet uitgebreider contact gelegd worden met Defensie als stakeholder.

4.3. Ngo's

Blue Shield Belgium

Het Belgisch Blauwe Schildcomité of *Blue Shield Belgium* zet zich vanaf 2000 in voor de implementatie en sensibilisering van de Conventie en haar Protocolen. Ze organiseren lezingen en opleidingen om het bewustzijn rond de Conventie te vergroten en een netwerk van stakeholders en sympathisanten uit te bouwen. Zo staat er in november 2025 een event gepland rond illegale handel en gewapend conflict.¹²⁸ Daarnaast bieden ze op hun website verschillende externe links aan naar webpagina's van onder meer ICCROM, FARO en KIK-IRPA. Vele van de documenten zijn wel niet in het Nederlands ter beschikking. De rol van Blue Shield Belgium en de expertise en het netwerk dat de organisatie bezit binnenin het ledenbestand mag niet onderschat worden. Ze kunnen in de toekomst een belangrijke stakeholder zijn om te betrekken in het onderzoek naar de inrichting van toevluchtsoorden en de implementering van de Conventie in het Belgisch/Vlaams rechtssysteem.

4.4. Erfgoedsector

Archieven en digitale toevluchtsoorden

Stadsarchivaris Marie Juliette Marinus en expert informatiebeheer bij Stad Antwerpen Roeland Verhaert geven aan dat het digitaal depot van het Felixarchief zich niet in hun eigen gebouw bevindt. Er bestaat een back-up van het depot dat bewaard wordt op een externe locatie.

Het fysiek beschermen en eventueel zelfs evacueren van archieven is een complexer verhaal. Marinus en Verhaert geven aan dat één van hun archieven geregistreerd staat als Vlaams topstuk en dus in principe in aanmerking zou kunnen komen voor de speciale of versterkte bescherming van de Conventie. In totaal

¹²⁷ Steven DEWULF, persoonlijke communicatie: e-mail, Koninklijke Militaire Academie van België, 01/04/2025.

¹²⁸ Vanessa BOSSCHLOOS, persoonlijke communicatie: e-mail & gesprek in persoon, Blue Shield Belgium, 13/05/2025.

gaat het over zo'n 1,5 tot 2km lopend archief, een equivalent van zo'n 30 à 50 vrachtwagens. Het fysiek evacueren van dit soort collecties achten zij dus niet realistisch. Wat hen wel relevant lijkt, is het digitaliseren van de collecties en de metadata ten allen tijden veiligstellen tijdens een conflict.¹²⁹ Marinus geeft aan dat met oog op de bescherming van het archief in tijden van gewapend conflict, de metadata in de toekomst zou kunnen worden opgeslagen op een USB – stick in de vorm van een geautoriseerd Excel-bestand. Zo kan, indien de Stadsdiensten door een aanval worden stilgelegd, belangrijke informatie zoals bv. standplaatsnummers alsnog geraadpleegd worden.¹³⁰

Musea en schuilkelders

Zoals eerder aangegeven creëren verschillende musea in België in aanloop van WOII en de Koude Oorlog schuilkelders om hun collecties in te bewaren.¹³¹ Ook steden ondernemen voorzorgsmaatregelen en richten op verschillende plaatsen nucleaire bunkers in. De stad Antwerpen bv. voorziet een netwerk van 99 atoomkelders verspreid over het stadscentrum en het havengebied. Vele hiervan zijn inmiddels onbruikbaar verklaard of afgebroken.¹³² Zo stoten archeologen tijdens de graafwerken voor de heraanleg van de Vrijdagsmarkt op twee ondergrondse bunkers daterend uit 1955-1956. (Fig. 4) De bunkers bestaan uit gewapend beton en bevinden zich bij de herontdekking in een bijzonder goede conditie.¹³³ Beide bouwwerken worden na het archeologisch onderzoek deels verwijderd en opgevuld met grond.

Hetzelfde gebeurt in het KMSKA tijdens de verbouwingen van het museum. Daar wordt in maart 2015 gestart aan de afbraak van de atoomkluis die zich bevindt in het hart van het museumgebouw. De afbraak is een bijzonder intensieve operatie die veel voeten in de aarde heeft. (Fig. 5) De kluis moet plaats maken voor het toekomstig depot van het vernieuwde museum.

Ook de KMSKB en het KMGK bouwen tijdens WOII en de Koude Oorlog een netwerk van gepantserde kluizen uit onder en rond de museumgebouwen. Vele van de kluizen zijn onbruikbaar geworden, maar

¹²⁹ Vanessa BOSSCHLOOS, persoonlijke communicatie: e-mail & gesprek in persoon, Blue Shield Belgium, 13/05/2025.

¹³⁰ Marie Juliette MARINUS & Roeland VERHAERT, persoonlijke communicatie: gesprek in persoon, FelixArchief, 27/05/2025.

¹³¹ Zie hoofdstuk 3.2. Evacutie of in situ?

¹³² Jonathan BERNAERTS, 'Hoe zou het nog zijn met de ruim 100 schuilkelders die Antwerpen in de Koude Oorlog bouwde?', *De Morgen*, online, 18/03/2022, geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://www.demorgen.be/nieuws/hoer-zou-het-nog-zijn-met-de-ruim-100-schuilkelders-die-antwerpen-in-de-koude-oorlog-bouwde~bcd8266c/>.

¹³³ Stad Antwerpen, 'Bunkers gevonden bij graafwerken Vrijdagmarkt', *Stad Antwerpen*, online, 21/11/2024, geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://pers.antwerpen.be/bunkers-gevonden-bij-graafwerken-vrijdagmarkt>.

sommige van hen worden nog ingezet als opslagruimte voor kunstwerken.¹³⁴ Vanwege de beperkte omvang van het onderzoek kan er niet worden nagegaan wat de huidige conditie en rol is van de schuilkelders. Tot nader order is er geen bericht bekend dat de KMSKB ze heeft laten verwijderen. (Fig. 6)

Vele bunkers worden vandaag de dag afgebroken, maar wil dit zeggen dat ze daadwerkelijk geen toekomst meer hebben? Vlak aan de Vrijdagmarkt bevindt zich het Museum Plantin Moretus, dat een bijzonder belangrijke en waardevolle collectie beheert. Moeten steden in de toekomst actiever nadenken over de herinrichting en herbestemming van verlaten schuilkelders? Moeten dergelijke locaties zoals de bunkers onder de Vrijdagmarkt, net vanwege hun strategische ligging, overwogen worden als potentiële locaties voor nieuwe toevluchtsoorden?

De keuze om al dan niet een toevluchtsoord te betrekken in de bescherming van een collectie, maakt deel uit van een groter plan van aanpak. Het Museum Plantin-Moretus maakt deel uit van een grotere museumgroep waarbinnen veiligheidsprotocollen en evacuatieprocedures staan opgenomen. Daarnaast bieden steden, waaronder ook Antwerpen, veiligheidscoördinatoren aan die bij grootrampen protocollen oprichten om op een efficiënte wijze beslissingstrajecten op gang te brengen. Binnen Antwerpen worden deze protocollen de multi-plaatsfiches genoemd. Deze protocollen focussen zich wel voornamelijk op calamiteiten als een overstroming of brand, eerder dan een gewapend conflict. De evacuaties houden in dat geval in dat collecties enkele straten verder tijdelijk worden ondergebracht, bv. in samenwerking met Katoen Natie, eerder dan de bescherming van de collecties tegen bv. bombardementen.¹³⁵ Zo bevindt het MAS zich op een eerder kwetsbare locatie aan het water vlak bij de haven van Antwerpen, het handelscentrum van het land. Het Museum Aan de Stroom beheert onder meer enkele topstukken, maar heeft geen protocollen om de collectie extra te beschermen tijdens een gewapend conflict. ‘Het was decennialang geen reële dreiging maar de actuele wereldpolitiek maakt dit plots wel terug relevant.’ aldus Femke Gherardts, verantwoordelijke collectie- & depotbeheer in het museum.¹³⁶

Intern hebben organisaties vaak contacten met collega-instellingen en/of lokale overheden om evacuatieprocedures op gang te brengen indien er zich een calamiteit zoals een brand of overstroming voordoet. Het grootste verschil bij het opstellen van protocollen voor de bescherming van collecties bij gewapend conflict is dat dit een federale crisis is, waar sinds kort pas terug aandacht voor is. Op vlak van gewapend conflict is er nog geen pasklare lijst voor infrastructuren om het CB in onder te brengen.

¹³⁴ Luana DIFFICILE, ‘BIG CITY. Zijn er in Brussel nog atoomschuilkelders uit de Koude Oorlog?’, *BRUZZ*, online, 22/11/2021, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://www.bruzz.be/samenleving/jouw-vraag-zijn-er-brussel-nog-atoomschuilkelders-uit-de-koude-oorlog-2021-11-22>.

¹³⁵ Iris KOCKELBERG, persoonlijke communicatie: online gesprek, Museum Plantin Moretus, 07/04/2025.

¹³⁶ Femke GHERARDTS, persoonlijke communicatie: e-mail, Museum Aan de Stroom, 03/04/2025.

Figuur 4. Archeologen bij één van de twee bunkers op de Vrijdagsmarkt, met op de achtergrond het Museum Plantin-Moretus

Figuur 5. Een kraan is volop bezig met het losboren van de gepantserde structuren van de atoomkelder in het KMSKA

Figuur 6. Een museummedewerker van de KMSKB toont de gepantserde deur in één van de schuilkelders onder het museum

5. Adviezen voor de inrichting van toevluchtsoorden in België

Tot slot wordt er binnen dit onderzoek een poging gedaan tot adviesvorming. De adviezen zijn gebaseerd op de noden die algemeen worden aangevoeld na het literatuuronderzoek, het overlopen van historische en hedendaagse casussen en het contact met de stakeholders. Daarnaast zijn ze gericht op België en aangepast aan de huidige stand van zaken wat betreft de implementering van de 1954 Conventie, de inrichting van toevluchtsoorden en de algemene bescherming van het CB tijdens gewapend conflict.

5.1. Toevluchtsoorden blijven relevant

Het onderzoek toont aan dat het referentiekader inzake de inrichting van toevluchtsoorden in België zeer beperkt is. België en de gewesten hebben geen officieel geregistreerde toevluchtsoorden voor de bescherming van het CB in tijden van gewapend conflict en ook geen *refuges* voor internationaal bedreigd CB. Er is ook nog geen geüpdatete lijst voor infrastructuren om het CB in onder te brengen. Er wordt vastgesteld dat voornamelijk de praktische haalbaarheid en juridische context van toevluchtsoorden en *refuges* in vraag wordt gesteld. Vooral de logistieke en fysieke haalbaarheid van evacuaties en de beschikbaarheid van aangepaste ruimtes vormen een struikelblok voor collectiebeheerders en conservators.

Toch blijft het inrichten van toevluchtsoorden relevant en effectief voor de bescherming van het CB in België. De keuze voor het evacueren of *in situ* beschermen van CB is grotendeels afhankelijk van de aard van het conflict en de aard en noden van de collectiestukken zelf. Het conflict tussen Oekraïne en Rusland toont aan dat een grondoorlog ook vandaag de dag nog altijd de realiteit is en dat bombardementen een groot deel van de schade aan het CB veroorzaken. Dit gegeven moet in rekening gebracht worden als het aankomt op het al dan niet inrichten van toevluchtsoorden voor CB in België.

En hoewel men vandaag de dag een lokale aanpak verkiest, tonen historische en hedendaagse casussen aan hoe een evacuatie in verschillende situaties alsnog de juiste keuze kan zijn om het CB te beschermen. Het eerste advies luidt daarom het belang van toevluchtsoorden actief te sensibiliseren bij beleidsmakers, Defensie en de erfgoedsector en verder te onderzoeken waar en in welke vorm toevluchtsoorden kunnen worden ingericht. Dit in combinatie met een efficiënte en duidelijke communicatie met Defensie zal de schade aan het CB tijdens gewapend conflict danig kunnen beperken.

Binnen een uitgebreider onderzoek naar de inrichting van toevluchtsoorden en de zoektocht naar geschikte locaties is het opportuun om de toekomst van de huidige bestaande schuilkelders en atoomkluisen te herzien. Het klopt dat vele van deze gebouwen niet langer geschikt zijn om CB in de juiste klimatologische omstandigheden te bewaren en dus in hun huidige toestand niet langer in aanmerking

komen als toevluchtsoord. Toch kan het interessant zijn om de spreiding van deze gebouwen in kaart te brengen en hun locaties eventueel te betrekken bij de inrichting van nieuwe toevluchtsoorden. Denk bv. aan de schuilkelder onder de Vrijdagsmarkt. Het ondergronds bouwwerk lag een aantal meter verwijderd van het Museum Plantin Moretus en had eventueel een geschikte locatie kunnen zijn om een nieuwe schuilkelder in te richten in het anders dichtbebouwde historische stadscentrum. Dit onderwerp biedt nog ruimte voor verder onderzoek en verdieping.

5.2. Start een netwerk tussen erfgoed specialisten en militairen

De relatie tussen Defensie en de erfgoedsector in België is momenteel zo goed als onbestaande. Het advies luidt om actief de band en de communicatie tussen beide sectoren te versterken en te onderhouden. De bescherming van het CB tijdens gewapend conflict en de inrichting van toevluchtsoorden in vreedetijd kan onmogelijk gerealiseerd worden zonder een efficiënte en respectvolle samenwerking. Binnen deze samenwerking kunnen initiatieven zoals de inrichting van een CPPU, de *4-tier approach* en prioriteitenlijst besproken worden. Daarnaast biedt het ook de kans om de rol van lokale collectiebeheerders en erfgoedexperten in conflictcontexten te sensibiliseren. Zij kennen het CB, de infrastructuur en contexten waarin de collecties zich bevinden. Tijdens het conflict kunnen zij vanop afstand militaire groepen adviseren. Post-conflict kan Defensie hen bijstaan bij het verlenen van praktische diensten zoals het voorzien van elektriciteit, transport en infrastructuur. Dit laatste staat tevens opgenomen in de *4-tier approach* van Peter Stone en de *Military Manual* van UNESCO met het advies van Roger O’Keefe: ‘geef lokale erfgoedexperten op tijd de touwtjes terug in handen.’¹³⁷

Een stap richting de opbouw van een netwerk aan experts kan gerealiseerd worden met behulp van bv. een conventie, forum of denktanks waar beide groepen, eventueel in gezelschap van humanitaire organisaties, aanwezig zijn. Dit onderwerp vraagt de nodige inzet en verdieping van al de betrokken spelers.

5.3. Verhoog de druk en inzet vanuit de erfgoedsector

Daarenboven wordt ook sterk aangeraden dat de erfgoedsector zelf een proactieve houding inneemt en start met het sensibiliseren van het onderwerp binnen de eigen instellingen en bij lokale autoriteiten. Van daaruit kan er een netwerk ontstaan tussen onder meer Defensie en betrokken ngo’s zoals ICCROM of

¹³⁷ Peter STONE, ‘A Four-Tier Approach to the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict’, *Antiquity*, vol. 87, 2013, p. 173 – 174. En: Roger O’KEEFE (et.al.), *Protection of Cultural Property: Military Manual*, UNESCO, 2016, p. 20 - 22.

Blue Shield Belgium. De aanvraag voor onderzoek van KIK-IRPA vormt hierin een cruciale stap en een teken van de proactieve houding die zo noodzakelijk is. Het verleden toont aan hoe onaangepaste en ongeschikte bewaarcontexten objecten, al dan niet onomkeerbare, schade kunnen berokkenen aan collecties. Zoals de AAMD aangeeft is het indirect de taak van de erfgoedexperten en conservators om de bescherming van het CB in goede banen te leiden. Het is aan hen om aan te dringen op bv. het belang van aangepaste klimatologische condities en de aanwezigheid van monitoringssystemen in toevluchtsoorden, de aankoop en opslag van extra verpakkingsmateriaal en de opleiding van medewerkers in het correct verpakken en transporteren van de collecties. ICCROM, FARO en Blue Shield International en Belgium bieden hiervoor tal van goede richtlijnen aan op hun online platformen.¹³⁸ Een bijzondere vermelding gaat uit naar de gids van het Nationaal Instituut van Museums in Polen getiteld *Recommendations for Museums When Preparing for Crisis and War*. De adviezen in de gids zijn opgedeeld in en aangepast aan de verschillende stadia waarin een gewapend conflict evolueert en de tijd dat musea hebben om bepaalde protocollen uit te voeren.¹³⁹ Estelle De Bruyn en Laure Marique van KIK-IRPA geven aan dat de gids een goed houvast kan bieden en dat België nood heeft aan een gelijkaardig document, aangepast op de noden van de musea en instellingen in het land.¹⁴⁰

Ook het Deens-model kan interessant zijn om te betrekken bij de inrichting van toevluchtsoorden. Dit model houdt in dat depots worden ingericht als sterk geïsoleerde stolpen waarbinnen de collecties bewaard worden. Dit model heeft onderaan een geïsoleerde bodemplaat die gradueel de temperatuur van de seizoenen volgt. Het resultaat is een depot dat relatief weinig aanpassingen nodig heeft aan relatieve luchtvochtigheid en temperatuur.¹⁴¹ Het model is gebaseerd op het gegeven dat collectiestukken

¹³⁸ Blue Shield International, 'Evacuation of Collections: Emergency Guidance' [pdf], *Blue Shield International*, z.d., geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://theblueshield.org/wp-content/uploads/2022/04/Blue-Shield-Guide-to-Emergency-Evacuation.pdf>.

ICCROM, 'Endangered Heritage: Emergency Evacuation of Heritage' [pdf], *UNESCO & ICCROM*, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: https://www.iccrom.org/sites/default/files/Endangered-Heritage_INTERACTIVE.pdf.

Wouter LAMMENS, 'Hoofdstuk 3: Noodreactie en herstel', *FARO*, online, z.d., geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://faro.be/kennis/calamiteitenplan/3-noodreactie-en-herstel>.

Blue Shield Belgium, 'Eerste hulp', *Blue Shield Belgium*, online, z.d., geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://blueshieldbelgium.be/nl/eerste-hulp/>.

¹³⁹ National Institute for Museums, 'Recommendations for Museums When Preparing for Crisis and War' [pdf], *National Institute for Museums*, 2024, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://nim.gov.pl/en/recommendations-for-museums-when-preparing-for-crisis-and-war.html>.

¹⁴⁰ Estelle DE BRUYN & Laure MARIQUE, persoonlijke communicatie: online gesprek, KIK-IRPA: Cel Duurzaamheid, 03/06/2025.

¹⁴¹ Jürgen VANHOUTTE, 'Nieuw duurzaam depot in Nederland gerealiseerd: het Kolleksjesintrum Fryslân', online, *FARO*, 12/05/2014, geraadpleegd op 30/05/2025, beschikbaar op: <https://faro.be/blogs/juergen-vanhoutte/nieuw-duurzaam-depot-in-nederland-gerealiseerd-het-kolleksjesintrum-fryslan>.

En: Martin KRUS, Doris RÖSLER & Lars KLEMM, 'Hygrothermal Simulations of Energy-saving Measures to Stabilize the Internal Environment of an Archive Depot' [pdf], *Fraunhofer Institute for Building Physics*, geraadpleegd op 30/05/2025, beschikbaar op: <https://wufi.de/literatur/Krus,%20Rösler%20et%20al%202013%20-%20Hygrothermal%20Simulations%20of%20Energy-saving%20Measures.pdf>.

voornamelijk schade ondervinden van drastische fluctuaties in temperatuur en relatieve luchtvochtigheid en dat de negatieve gevolgen van schommelingen verspreidt over maanden, eerder beperkt zijn. Het Deens model kan dus interessant zijn in conflictperiodes waarin elektriciteit niet altijd beschikbaar is.

Tot slot kunnen erfgoed-en collectiebeherende instellingen verder bekijken wat de rol is van de erfgoedgemeenschap rondom hen. Wat kunnen en willen burgers betekenen voor de bescherming van het CB in België/Vlaanderen? Kunnen burgers een participerende rol innemen in de opstelling van prioriteitenlijsten? En kunnen instellingen en ngo's hen daarin assisteren en eventueel opleiden?¹⁴² Ook hier schuilen mogelijkheden tot verder onderzoek.

5.4. Creëer een *focal point*

Voor het inrichten van toevluchtsoorden is het samenstellen van een Nationaal Adviescommissie (NAC) een absolute vereiste. Een overkoepelend adviesorgaan is in staat op nationaal niveau belangrijke en noodzakelijke elementen te onderzoeken en vast te leggen. Zoals bijvoorbeeld: wat valt er voor België onder de 'meest waardevolle culturele bezittingen'? Hoe kijken de collectiebeherende instellingen zelf naar het onderwerp? En welke strategie is voor België het meest relevant om een prioriteitenlijst op te stellen: *top-down* of *bottom-up*? Kortom, een overkoepelend adviesorgaan of coördinerende instelling kan op federaal niveau in samenspraak met Defensie en andere stakeholders, essentieel onderzoek uitvoeren, protocollen opstellen, de implementering ervan afdwingen bij beleidsmakers en de uitvoering ervan coördineren.

Voor de erfgoedsector zou op nationaal niveau het onderzoekscentrum KIK-IRPA het voortouw kunnen nemen, idealiter met steun van de Federale Overheid. De aanvraag voor onderzoek dat KIK-IRPA recent indiende is daarom een cruciale stap richting de opmaak van nationale richtlijnen en protocollen. Maar aangezien cultureel erfgoed een bevoegdheid is van de gewesten, kunnen ook adviesorganen als FARO (Vlaanderen), Urban Brussels (Brussel) en AWaP en MSW (Wallonië) hieraan bijdragen, op voorwaarde dat de drie gewesten voor de communicatie met Defensie en een NAC samenwerken, een Federale bevoegdheid. Het zijn complexe & uitdagende opdrachten waarbij overleg met het leger een vereiste is.

¹⁴² Burgerparticipatie in erfgoedbeheer en beslissingssystemen is een domein binnen de kritische erfgoedstudies dat onder meer wordt behandeld in de publicatie: Anna-Maija HALME (et.al.), *Heritage is Ours: Citizens Participating in Decision Making*, Helsinki: Europa Nostra Finland, 2018.

En in: Suzie THOMAS & Joanne LEA (eds.), *Public Participation in Archaeology*, Suffolk: The Boydell Press, 2020.

En in: Amira SADIK ALY, 'The Vital Role of NGOs in Rescuing and Rebuilding Cultural Treasures in Times of Crisis and War' in: Mark DUNKLEY, Lisa MOL & Anna TULLIACH (eds.), *Heritage at War*, Cambridgeshire: The White Horse Press, 2024, p. 171-189.

Bovendien bieden internationale wetgevingen, waaronder de 1954 Conventie, geen éénduidige definitie van hoe een toevluchtsoord voor CB er zou moeten uitzien. Als een NAC of een ander adviesorgaan op nationaal of gewestelijk niveau aangeeft dat het opportuun is om toevluchtsoorden in te richten, dienen ze ook aanbevelingen te maken over de vorm van het toevluchtsoord, afgestemd op zowel de aard van het conflict, de noden van het CB (bv. de Vlaamse topstukken) en de beschikbaarheid van zowel de financiële als logistieke middelen. Dit onderwerp biedt nog veel ruimte voor verder onderzoek en verdieping.

5.5. De bescherming van CB moet op de politieke agenda

Met het laatste advies tracht dit onderzoek de beleidsmakers aan te sporen de bescherming van het CB tijdens gewapend conflict met de nodige urgentie op de politieke agenda te plaatsen. Zowel historische als hedendaagse casussen tonen aan dat preventieve maatregelen en communicatie in vredetijd cruciaal zijn in de bescherming van het CB. Het inrichten van toevluchtsoorden en het opstellen van prioriteitenlijsten zijn tijdrovende processen die jaren in beslag kunnen nemen. Als de overheden in België pas op het moment van een effectieve dreiging tot actie komen, zal dit gegarandeerd negatieve gevolgen hebben voor het CB in het land.

Het laatste advies wordt ingeleid met een stelling van auteur Diána Vonnák, sociaal-antropologe en onderzoeker aan de University of St. Andrews over de situatie in Oekraïne:

“[...] collections of objects that constitute state property are of immediate ministerial concern, while most museums as organizations are not. However, in evacuations, contingency planning, or in situ protection, organizations and objects are impossible to separate. This translates into a bottleneck in contexts as urgent as war; while culture departments of local organizations are available and maintain close contact with the museums they manage, they are not authorized to make decisions concerning collections. When fast decision making and on-the-ground awareness are vital, this centralization disempowers both museum leadership and local administrations and prevents them from taking lawful rescue initiatives. Simultaneously, it places an enormous burden on the central state.” - Diána Vonnák¹⁴³

Een van de grootste struikelblokken voor erfgoed specialisten bij de aanvang van een gewapend conflict blijkt het *bottleneck-effect*. Het is belangrijk dat het CB in tijden van gewapend conflict beheer-neutraal

¹⁴³ Diána VONNÁK, “‘This Happened to Us for the Second Time’: War-preparedness, Risk, Responsibility, and the Evacuation of Donbas Museums in 2022”, *Museum & Society*, vol. 21, 2023, p. 8.

gewaardeerd en geselecteerd wordt voor speciale of versterkte bescherming. Daarnaast worden lokale erfgoedexperten en conservators geconfronteerd met beperkingen op vlak van autorisatie voor het transport van collecties. Ook hier dient de overheid, een NAC of coördinerende instelling op zoek te gaan naar een gestroomlijnde procedure waarbinnen autorisaties in tijden van gewapend conflict niet enkel op federaal niveau moeten worden doorgevoerd, maar ook op lokaal niveau, eventueel zelfs door museumdirecteurs en conservators ter plaatse.

6. Conclusie

Het onderzoek toont aan dat België vandaag de dag onvoldoende voorzien is op de bescherming van het CB in tijden van gewapend conflict. Toch blijven de 1954 Conventie van Den Haag en haar Protocollen relevant en bieden ze een goed fundament om in tijd van vrede op voort te bouwen. Het klopt dat een gewapend conflict lange tijd geen reële dreiging is geweest in ons land, maar de huidige geopolitieke situaties dwingen ons de bescherming van het CB te herzien en opnieuw prioritair te behandelen. Het conflict tussen Oekraïne en Rusland toont aan dat een grondoorlog met bombardementen nog steeds de realiteit kan zijn in Europa en dat preventieve maatregelen in tijd van vrede noodzakelijk zijn. Het inrichten van nationale toevluchtsoorden voor het CB in België en eventueel ook de inrichting van *refuges* voor internationaal CB wordt daarom aangeraden.

Om dit te kunnen realiseren in België wordt een hoge nood aan wetenschappelijk onderzoek gevoeld binnen zowel de toepassing van de Conventie als de bijkomende uitdagingen die komen kijken bij hybride oorlogsvoering. Bovendien heeft dit onderzoek slechts een beperkt aantal stakeholders kunnen betrekken en schuilt ook hierin de kans op een bredere nodenbevraging en netwerking.

Daarnaast moet gezegd dat dit onderzoek bovenal het conflict tussen Oekraïne en Rusland betrokken heeft als casus. Toch zijn er, jammer genoeg, nog tal van andere voorbeelden van conflictsituaties waar getracht wordt het bedreigd CB te beschermen. De wetenschappelijke literatuur over deze casussen kan in de toekomst nog meer betrokken worden in ruil voor een beter begrip over hoe om te gaan met CB in België in tijden van gewapend conflict.

Tot slot moeten er drie belangrijke bronnen vermeld worden die helaas niet tijdig betrokken konden worden in dit onderzoek. Het betreft drie vergeten documenten die zich bevinden in het archief van het KIK-IRPA waar ze recent werden teruggevonden tijdens het opstellen van de onderzoeksaanvraag. De eerste twee documenten zijn prioriteitenlijsten opgesteld in 1953 door het Ministère de l'Instruction Publique en het Ministère de l'Intérieur Sécurité Civile voor de bescherming van het CB in België tijdens gewapend conflict. De lijsten en het betrokken CB zijn opgedeeld in drie categorieën: A (onvervangbaar), B (zeer waardevol) en C (waardevol). Het derde document is een artikel van Thomas Coomans waarin de auteur een samenvatting geeft van de projecten en onderzoeken van de Ministeries die gedurende de jaren 1950-1960 hebben plaatsgevonden. In totaal betreffen de lijsten 881 pagina's aan waardevolle informatie dat het KIK-IRPA samen met het artikel van Coomans zal betrekken in hun onderzoek als de aanvraag wordt goedgekeurd. Geïnteresseerden kunnen terecht bij het KIK-IRPA om de documenten te raadplegen.

Hoewel de lijsten en het artikel niet tijdig konden worden toegevoegd aan dit thesis onderzoek, tonen ze wel aan hoe snel kostbare en pertinente informatie verloren kan gaan uit het collectief en academisch geheugen. De bescherming van het CB in België stond ooit op de politieke agenda en hopelijk staat het daar snel opnieuw.

7. Bijlage

Bijlage 1: Model contract *ILA – Guidelines*

Safe Haven Model Contract

The Source State or Entity _____
and the Safe Haven _____
agree that the items

- 1) _____
- 2) _____

or the Collection _____, consisting of the items
in the inventory or catalogue, as follows: _____
shall be removed for safekeeping and preservation to _____.

Special conditions for safekeeping:

- 1) _____
- 2) _____

The items may be exhibited, but may not be lent without the consent of the Source State or Entity.

The items will be returned at the request of the Source State or Entity provided that the Source State or Entity reasonably can ensure that the items will be kept safely and preserved properly after their return.

The Source State or Entity will compensate the Safe Haven for any reasonable expenses, including cost of restorative work done in order to preserve the entrusted objects.

This contract is governed by the law of the state in which the Safe Haven is located. The parties will seek to resolve any dispute under the contract or related to it by recourse to a court in the territory of the Safe Haven, UNESCO dispute resolution procedures, arbitration, or other dispute resolution procedures as the parties may so agree.

Signed _____ Date _____ Place _____

Signed _____ Date _____ Place _____

8. Bibliografie

Literatuur en pdf's

- Blue Shield International, 'Evacuation of Collections: Emergency Guidance' [pdf], *Blue Shield International*, z.d., geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://theblueshield.org/wp-content/uploads/2022/04/Blue-Shield-Guide-to-Emergency-Evacuation.pdf>.
- Patrick J. BOYLAN, *Review of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (The Hague Convention of 1954)*, Londen: Department of Arts Policy and Management, City University, 1993.
- Neill BRODIE, 'The Antiquities Trade: Four Case Studies' in: Duncan CHAPPELL and Saskia HUFNAGEL (eds), *Contemporary Perspectives on the Detection, Investigation and Prosecution of Art Crime*, Oxford: Ashgate, 2014, p. 15-36.
- Peter B. CAMPBELL, 'The Illicit Antiquities Trade as a Transnational Criminal Network: Characterizing and Anticipating Trafficking of Cultural Heritage', *International Journal of Cultural Property*, vol. 20, 2013, p. 113-153
- Emma CUNLIFFE & Paul FOX (eds.), *Safeguarding Cultural Property and the 1954 Hague Convention*, Milton Keynes: Ingram Publisher Services UK- Academic, 2022.
- Poul DUEDAHL, 'Introduction, Out of the House: On the Global History of UNESCO, 1945–2015' in: Poul DUEDAHL (ed.), *The History of UNESCO: Global Actions and Impacts*, Londen: Palgrave Macmillan, 2016, p. 3-26.
- Cornelia DÜMCKE & Freda MATASSA, 'Valuation of Works of Art for Lending and Borrowing Purposes' [pdf], *European Expert Network on Culture (EENC)*, geraadpleegd op 02/05/2025, beschikbaar op: <https://catalogus.boekman.nl/pub/P13-0225.pdf>.
- Manlio FRIGO, 'Cultural Property v. Cultural Heritage: A "Battle of Concepts" in International Law?', *Revue Internationale de la Croix-Rouge/International Review of the Red Cross*, vol. 86, 2004, 367-378.
- Robert FUCHS, 'The Collapse of the Cologne Historical Archive: The Role of Restorers and Emergency Plan', *Care and conservation of manuscripts*, vol. 14, 2014, p. 123-148.
- Patty GERSTENBLITH, 'The Destruction of Cultural Heritage: A Crime against Property or a Crime against People?', *The John Marshall Review of Intellectual Property Law*, vol. 15, 2016, p. 336-393.
- Sebastián GREEN MARTÍNEZ, 'UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage (2003)' [pdf], *Universidad de Buenos Aires Press*, 2018, geraadpleegd op 10/04/2025, beschikbaar op: <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/>.
- Alike GUCHUA, Thornike ZEDELASHVILI & Gela GIORGADZE, 'Geopolitics of the Russia-Ukraine War and Russian Cyber Attacks on Ukraine-Georgia and Expected Threats', *Ukrainian Policymaker*, vol. 10, 2022, p. 27-36.
- Anna-Maija HALME, Astrid WEIJ, Jussi-Pekka TAAVITSAINEN, Suzie THOMAS & Tapani MUSTONEN (reds.), *Heritage is Ours: Citizens Participating in Decision Making*, Helsinki: Europa Nostra Finland, 2018.
- Sam HARDY & Serhii TELIZHENKO, "'Russia was 'Doomed to Expand [its] Aggression' Against Ukraine: Cultural Property Criminals'", *The Historic Environment: Policy & Practice*, vol. 14, 2023.
- Sam HARDY & Serhii TELIZHENKO, 'Illicit Trafficking of Cultural Objects by Forced Migrants', *Archaeology and Science*, vol. 19, 2023.

- Jean-Marie HENCKAERTS, Louise DOSWALD-BECK, Carolin ALVERMANN, Knut DORMANN & Baptiste ROLLE, 'Customary International Humanitarian Law: Volume I' [pdf], *Cambridge University Press*, 2005, geraadpleegd op: 31/05/2025, beschikbaar op: <https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf>.
- ICCROM, 'Endangered Heritage: Emergency Evacuation of Heritage' [pdf], *UNESCO & ICCROM*, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: https://www.iccrom.org/sites/default/files/Endangered-Heritage_INTERACTIVE.pdf.
- Ivanova ILEVGENIJA, 'Museums as Complex Systems in the Face of the War', *Museum & Society*, vol. 21, 2023, p. 17–23.
- Andrzej JAKUBOWSKI, 'International Protection of Cultural Heritage in Armed Conflict: Revisiting the Role of Safe Havens', *Indonesian Journal of International Law*, vol. 16, 2019, p. 169-190.
- Tiffany JENKINS, *Keeping Their Marbles*, Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Kiley JOLICOEUR, 'Saving Ukrainian Cultural Heritage Online and the Mission to Preserve Digital Cultural Heritage', *Museum & Society*, vol. 21, 2023, p. 58-64.
- Roger O'KEEFE, *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Roger O'KEEFE, Camille PÉRON, Tofiq MUSAYEV & Gianluca FERRARI, *Protection of Cultural Property: Military Manual*, UNESCO, 2016.
- Joris D. KILA & Christopher V. HERNDON, 'Military Involvement in Cultural Property Protection: An Overview' [pdf], *Dimuat dalam Tulisan Ilmiah University of Vienna*, 2014, p. 116-123.
- Andreas KOELLREUTER & Paul BUCHERER, 'Asyl für Afghanische Kulturgüter in der Schweiz' [pdf], *Bibliotheca Afghanica*, geraadpleegd op 16/04/2025, beschikbaar op: https://www.phototheca-afghanica.ch/afghanistanmuseum/history/Koellreuter_forum12_light.pdf.
- Martin KRUS, Doris RÖSLER & Lars KLEMM, 'Hygrothermal Simulations of Energy-saving Measures to Stabilize the Internal Environment of an Archive Depot' [pdf], *Fraunhofer Institute for Building Physics*, geraadpleegd op 30/05/2025, beschikbaar op: <https://wufi.de/literatur/Krus,%20Rösler%20et%20al%202013%20-%20Hygrothermal%20Simulations%20of%20Energy-saving%20Measures.pdf>.
- Maria KUNTI ATIKA PUTRI & Keanu ABINUNO WATTIMENA, 'Conceptual and Juridical Review of the Destruction of Cultural Objects in the Ukraine - Russia War', *Jurnal Suara Hukum*, vol. 6, 2024, p. 178-196.
- Julie LAMBRECHTS & Henrike RACHERMACHER, 'Erfgoed in oorlogstijd', *FARO: tijdschrift voor cultureel erfgoed*, vol. 18, 2025, p. 6-10.
- Lynn H. NICOLAS, *The Rape of Europe: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War*, New York: Vintage Books, 1994.
- John Henry MERRYMAN, 'Two Ways of Thinking About Cultural Property', *The American Journal of International Law*, vol. 80, 1986, p. 831-853.
- Lynn MESKELL, 'Gridlock: UNESCO, Global Conflict and failed Ambitions', *World Archaeology*, vol. 47, 2015, p. 225-238.
- Silvia PERINI & Emma CUNLIFFE, 'Towards a Protection of the Syrian Cultural Heritage: A summary of the National and International Responses Volume III' [pdf], *Heritage for Peace*, 2015, geraadpleegd op

05/06/2025, beschikbaar op: https://www.heritageforpeace.org/wp-content/uploads/2014/10/Towards-a-protection-of-the-Syrian-cultural-heritage_Vol3.pdf.

- Nigel POLLARD, 'Refuges for Movable Cultural Property in Wartime: Lessons for Contemporary Practice from Second World War Italy', *International Journal of Heritage Studies*, vol. 26, 2020, 1-17.
- Lyndel V. PROTTE & Roger O'KEEFE, "'Cultural Heritage" or "Cultural Property"'? *International Journal of Cultural Property*, vol.1, 1992, p. 307-320.
- Amira SADIK ALY, 'The Vital Role of NGOs in Rescuing and Rebuilding Cultural Treasures in Times of Crisis and War' in: Mark DUNKLEY, Lisa MOL & Anna TULLIACH (eds.), *Heritage at War*, Cambridgeshire: The White Horse Press, 2024, p. 171-189.
- Ricardo SANTIAGO, 'On Fire, Under Fire: Public Reactions to the Destruction of the Brazilian National Museum' in: Joanna WOJDON & Dorota WIŚNIEWSKA, *Public in Public History*, Routledge: New York, 2022, p. 71-88.
- Pavlo SHYDLOVSKYI Ian KUIJT, Viacheslav SKOROKHOD, Ivan ZOTSENKO, Vsevolod IVAKIN, William DONARUMA & Sean FIELD, 'The Tools of War: Conflict and the Destruction of Ukrainian Cultural Heritage', *Antiquity*, vol. 97, 2023, p. 1-7.
- Laura SPINNEY, 'Ukraine's Museums keep Watch over Priceless Gold in Bid to halt Russian Looters', *The Guardian*, 18/12/2022, geraadpleegd op 12/04/2025, beschikbaar op: <https://www.theguardian.com/world/2022/dec/18/ukraine-museums-scythian-gold-russian-looters-putin>.
- Peter STONE, 'The Identification and Protection of Cultural Heritage during the Iraq Conflict: A Peculiarly English Tale', *Antiquity*, vol. 79, 2005.
- Peter STONE & Joanne FARCHAKH BAJJALY (eds.), *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq*, Woodbridge: Boydell, 2008.
- Peter STONE, 'A Four-Tier Approach to the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict', *Antiquity*, vol. 87, 2013, p. 166-177.
- Peter STONE, 'The Challenge of Protecting Heritage in Times of Armed Conflict', *Museum International*, vol. 67, 2015, p 40-45.
- Peter STONE (ed.), *Cultural Heritage, Ethics, and the Military*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
- National Institute for Museums, 'Recommendations for Museums When Preparing for Crisis and War' [pdf], *National Institute for Museums*, 2024, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://nim.gov.pl/en/recommendations-for-museums-when-preparing-for-crisis-and-war.html>.
- Nikolaus THADDÄUS PAUMGARTNER & Raphael ZINGG, 'The Rise of Safe Havens for Threatened Cultural Heritage', *International Journal of Cultural Property*, vol. 25, 2018, 323-346.
- The Association of Art Museum Directors, 'Statement of the Association of Art Museum Directors: H.R. 1493' [pdf], *AAMD*, 2015, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://culturalpropertynews.org/wp-content/uploads/2017/11/AAMD-Comment-1493-Protect-Preserve-Cultural-Property.pdf>.
- The International Law Association, 'Guidelines for the Establishment and Conduct of Safe Havens as Adopted by the International Law Association at its 73rd Conference held in Rio De Janeiro, Brazil, 17-21 August 2008.', *International Journal of Cultural Property*, vol. 16, 2009, p. 371-378.
- Suzie THOMAS & Joanne LEA (eds.), *Public Participation in Archaeology*, Suffolk: The Boydell Press, 2020.

- UNESCO, 'Final Act of the Intergovernmental Conference on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 1954' [pdf], *UNESCO*, 1954, geraadpleegd op 08/04/2025, beschikbaar op: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000082464>.
- UNESCO, 'International List of Cultural Property under Enhanced Protection [pdf], *UNESCO*, z.d., geraadpleegd op 03/05/2025, beschikbaar op: https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2024/05/Enhanced-Protection-List-2023_Eng.pdf?hub=415.
- Madeleine VIVIANI, 'Une histoire de confiance' [pdf], *Commission Suisse pour l'Unesco*, 2007, geraadpleegd op 14/04/2025, beschikbaar op: https://www.phototheca-afghanica.ch/afghanistanmuseum/history/Presentation_MViviani_Bubendorf_070929.pdf.
- Vlaamse Regering, 'Vlaams regeerakkoord 2024-2029' [pdf], z.d., geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/69476>.
- Vlaamse Regering, 'Beleidsnota 2024-2029 Cultuur' [pdf], 15/11/2024, geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/70838>.
- Diána VONNÁK, "'This Happened to Us for the Second Time': War-preparedness, Risk, Responsibility, and the Evacuation of Donbas Museums in 2022", *Museum & Society*, vol. 21, 2023, p. 4-16.
- Anne WAGNER & Marie-Sophie DE CLIPPELE, 'Safeguarding Cultural Heritage in the Digital Era – A Critical Challenge', *International Journal for the Semiotics of Law*, vol. 36, 2023, p. 1915–1923.
- Marcus WILLET, 'The Cyber Dimension of the Russia–Ukraine War', *Survival*, vol. 64, 2022, p. 7-26.
- Sharon WILLIAMS, 'The Polish Art Treasures in Canada, 1940 – 1960', *Canadian Yearbook in International Law*, vol. 15, 1977.
- Lauso ZAGATO, 'The Notion of "Heritage Community" in the Council of Europe's Faro Convention. Its Impact on the European Legal Framework' in: Nicolas ADELL, Regina F. BENDIX, Chiara BORTOLOTTI & Markus TAUSCHEK (eds.), *Between Imagined Communities and Communities of Practice*, Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2015, p. 141-168.

Websites

- Jonathan BERNAERTS, 'Hoe zou het nog zijn met de ruim 100 schuilkelders die Antwerpen in de Koude Oorlog bouwde?', *De Morgen*, online, 18/03/2022, geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://www.demorgen.be/nieuws/hoe-zou-het-nog-zijn-met-de-ruim-100-schuilkelders-die-antwerpen-in-de-koude-oorlog-bouwde~bcd8266c/>.
- Blue Shield Belgium, 'Eerste hulp', *Blue Shield Belgium*, online, z.d., geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://blueshieldbelgium.be/nl/eerste-hulp/>.
- Blue Shield International, 'Safe Havens, Refuges and Evacuation', *Blue Shield International*, online, 09/06/2022, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://theblueshield.org/download/safe-havens-refuges-and-evacuation/>.
- British Council, 'A Nation Stays Alive when its Culture Stays Alive', *British Council*, online, 2025, geraadpleegd op 01/06/2025, beschikbaar op: <https://www.britishcouncil.org/research-insight/cultural-protection>.
- Luana DIFFICILE, 'BIG CITY. Zijn er in Brussel nog atoomschuilkelders uit de Koude Oorlog?', *BRUZZ*, online, 22/11/2021, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://www.bruzz.be/samenleving/jouw-vraag-zijn-er-brussel-nog-atoomschuilkelders-uit-de-koude-oorlog-2021-11-22>.

- KMSKA, 'De kunst van het verzamelen', *KMSKA*, online, 2021, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://kmska.be/nl/over-kmska/geschiedenis#oorlog-en-renovatie>.
- Julie LAMBRECHTS, 'Culturele Goederen in Gewapend Conflict: 70 jaar Haags Verdrag', *FARO*, online, 14/05/2024, geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://faro.be/blogs/julie-lambrechts/culturele-goederen-gewapend-conflict-70-jaar-haags-verdrag#:~:text=Belgi%C3%AB%20ratificeerde%20het%20Haags%20Verdrag,van%20culturele%20eigendommen%20in%20conflicten>.
- Wouter LAMMENS, 'Hoofdstuk 3: Noodreactie en herstel', *FARO*, online, z.d., geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://faro.be/kennis/calamiteitenplan/3-noodreactie-en-herstel>.
- Sarah LAMOTE, 'Cyberaanval dwingt Antwerpen tot extra investering van 84 miljoen euro', *De Tijd*, online, 15/07/2023, geraadpleegd op 06/05/2025, beschikbaar op: <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/vlaanderen/cyberaanval-dwingt-antwerpen-tot-extra-investering-van-84-miljoen-euro/10474868.html>.
- Stad Antwerpen, 'Bunkers gevonden bij graafwerken Vrijdagmarkt', *Stad Antwerpen*, online, 21/11/2024, geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://pers.antwerpen.be/bunkers-gevonden-bij-graafwerken-vrijdagmarkt>.
- The Association of Art Museum Directors, 'AAMD Protocols for Safe Havens for Works of Cultural Significance from Countries in Crisis', *The Association of Art Museum Directors*, online, 2015, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://aamd.org/document/aamd-protocols-for-safe-havens-for-works-of-cultural-significance-from-countries-in-crisis>.
- Тустань, 'Justice. Preservation. Restoration. Heritage monitoring UA' [video], *Тустань*, 07/05/2023, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://www.youtube.com/watch?v=KepR-nUzt2E>.
- UNESCO, 'Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization', *UNESCO*, online, 24/07/2024, geraadpleegd op 03/05/2025, beschikbaar op: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/constitution?hub=171411>.
- UNESCO, 'Damaged Cultural Sites in Ukraine verified by UNESCO', *UNESCO*, online, 28/02/2025, geraadpleegd op 11/04/2025, beschikbaar op: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>.
- Universiteit Antwerpen, 'Masterclass: 'Protecting Heritage in Times of Conflict' by Prof. Peter Stone' [video], *UAntwerpen*, 19/03/2025, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: https://www.youtube.com/watch?v=DDrYSh_xH7Y.
- United Nations Security Council, 'S/RES/2347 (2017)', online, 24/03/2017, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://main.un.org/securitycouncil/en/s/res/2347-%282017%29>.
- Jürgen VANHOUTTE, 'Nieuw duurzaam depot in Nederland gerealiseerd: het Kolleksjesintrum Fryslân', online, *FARO*, 12/05/2014, geraadpleegd op 30/05/2025, beschikbaar op: <https://faro.be/blogs/juergen-vanhoutte/nieuw-duurzaam-depot-in-nederland-gerealiseerd-het-kolleksjesintrum-fryslan>.

Persoonlijke communicatie

- Vanessa BOSSCHLOOS, persoonlijke communicatie: e-mail & gesprek in persoon, Blue Shield Belgium, 13/05/2025.
- Steven DEWULF, persoonlijke communicatie: e-mail, Koninklijke Militaire Academie van België, 01/04/2025.
- Estelle DE BRUYN & Laure MARIQUE, persoonlijke communicatie: online gesprek, KIK-IRPA: Cel Duurzaamheid, 03/06/2025.
- Piet GELEYNs, persoonlijke communicatie: online gesprek, Agentschap Onroerend Erfgoed, 07/04/2025.
- Femke GHERARDTS, persoonlijke communicatie: e-mail, Museum Aan de Stroom, 03/04/2025.
- Iris KOCKELBERG, persoonlijke communicatie: online gesprek, Museum Plantin Moretus, 07/04/2025.
- Hannelore MAGNUS & Katrijn VAN KERCHOVE, persoonlijke communicatie: online gesprek, Departement Cultuur, Jeugd en Media, 28/04/2025.
- Marie Juliette MARINUS & Roeland VERHAERT, persoonlijke communicatie: gesprek in persoon, FelixArchief, 27/05/2025.

Forum

- UNESCO, *National Priority Lists, Special and Enhanced Protection, and Digital Mapping* [forum], UNESCO Civil – Military Alliance Forum for the Protection of Cultural Property, Parijs: UNESCO hoofdkwartier, 16/05/2025, <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-civil-military-alliance-forum-protection-cultural-property?hub=180149>.

9. Figurenlijst

- **Figuur 1:** Pavlo SHYDLOVSKYI Ian KUIJT, Viacheslav SKOROKHOD, Ivan ZOTSENKO, Vsevolod IVAKIN, William DONARUMA & Sean FIELD, 'The Tools of War: Conflict and the Destruction of Ukrainian Cultural Heritage', *Antiquity*, vol. 97, 2023, p. 3.
- **Figuur 2:** Balbek Bureau, 'Re:Ukraine Monuments', *Balbek Bureau*, online, z.d., geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://www.balbek.com/reukrainemonuments-eng>.
- **Figuur 3:** KMSKA, 'De kunst van het verzamelen', *KMSKA*, online, 2021, geraadpleegd op 13/04/2025, beschikbaar op: <https://kmska.be/nl/over-kmska/geschiedenis#oorlog-en-renovatie>.
- **Figuur 4:** Stad Antwerpen, 'Bunkers gevonden bij graafwerken Vrijdagmarkt', *Stad Antwerpen*, online, 21/11/2024, geraadpleegd op 26/05/2025, beschikbaar op: <https://pers.antwerpen.be/bunkers-gevonden-bij-graafwerken-vrijdagmarkt>.
- **Figuur 5:** KMSKA Blog, 'De weg naar het nieuwe depot', *KMSKA*, online, 20/02/2013, geraadpleegd op 17/06/2025; beschikbaar op: <https://kmskablog.wordpress.com/tag/atoomkluis/>.
- **Figuur 6:** Luana DIFFICILE, 'BIG CITY. Zijn er in Brussel nog atoomschuilkelders uit de Koude Oorlog?', *BRUZZ*, online, 22/11/2021, geraadpleegd op 05/06/2025, beschikbaar op: <https://www.bruzz.be/samenleving/jouw-vraag-zijn-er-brussel-nog-atoomschuilkelders-uit-de-koude-oorlog-2021-11-22>.